Újabb irányzatok a generatív grammatikában[1]

Egy évtized telt el a következő két állásfoglalás megjelenése között:

„Alaptalan az a föltevés, hogy lehet szerkeszteni nyelvtant a jelentésre való tekintettel... Láthatólag nem vagyunk képesek olyan szemantikai abszolutumokat találni, amelyek a nyelvtant megelőzően ismertek lennének, s amelyeket a nyelvtan objektumainak meghatározására használhatnánk."[2]

„Nincs igazi különbség szintaxis és szemantika között... azok a szabályok, melyek az elemeket mondatokká szervezik, valójában nem mások, mint a szemantikai elemeket megszervező szabályok."[3]

Két, egymással homlokegyenest ellenkező állásfoglalás: az első, N. Chomskyé 1957-ben nemcsak azt hárítja el, hogy egy nyelv nyelvtanát szemantikai kategóriákra lehet építeni, hanem azt is, hogy ezeket a szemantikai kategóriákat — tudásunk jelenlegi fokán — egyáltalán megtalálhatjuk. Következésképpen egyelőre le kell mondanunk a jelentés vizsgálatáról, legalábbis addig, míg értelmes kérdéseket fel nem tudunk tenni erről a területről. Ebből az állásfoglalásból természetesen az is következik, hogy lehetséges szemantikától független szintaxis mint tudományos diszciplina, illetve elmélet.

A tíz évvel későbbi állásfoglalás ennek éppen az ellenkezőjét állítja. Azt, hogy nyelvtant csak a jelentésre való tekintettel, arra építve lehet szerkeszteni, másutt egyébként leszögezve azt is, hogy képesek vagyunk olyan szemantikai kategóriákat felállítani, amelyekre a nyelvleírást alapozni lehet.

Mivel Chomsky 1957-es állítása nem a szemantika létjogosultságát tagadja, hanem csak azt, hogy akkor elérkezett volna az idő ennek a területnek a tudományos vizsgálatára, azt a kérdést érdemes feltennünk, hogy az azóta eltelt másfél évtized alatt milyen tudományos ismeretek megjelenése, kidolgozása tette lehetővé, hogy komoly formában felmerülhessen az elméletű szintű nyelvleírásnak a jelentést központi területként felfogó változata.

Az első lépést maga a Syntactic Structures-ben vázolt szintaktikai elmélet jelentette. Chomsky a szintaxis elméletét már eleve úgy vázolta fel, hogy egy eljövendő szemantika arra ráépülhessen. Az a feladat tudniillik, amelyet szerinte a szintaxisnak el kell végeznie — egy nyelv jólformált mondatainak, és csak ezeknek a létrehozása — elvileg igen sokféleképpen megoldható. Elképzelhető például, hogy az ajánlott mondattan ezt a feladatot betölti, de nem szolgáltat elégséges alapot egy rá épülő szemantika számára, mivel

[1] A dolgozat az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1975. március 11-én tartott előadás átdolgozott változata.

[2] N. Chomsky, Syntactic Structures. Mouton, 1957. 93, 101. l.

[3] J. D. McCawley, Review of T. A. Sebeok (ed.) Current Trends in Linguistics III.: Language 44 (1968): 586. l.

a szemantikai leírás szükségszerűen megköveteli a mondatok belső szerkezetének világos, részletes feltárását. Ilyen, azaz egy szemantikai elmélet szempontjából elégtelen megoldás lenne például a matematikában „véges állapotú Markov-folyamatok" néven ismert információelméleti modell, mely szándéka szerint létrehozza ugyan egy nyelv összes jólformált mondatát (tekintsünk el most attól, hogy valóban létrehozza-e őket), de ugyanakkor semmiféle lényeges információval nem szolgál a mondatok szerkezetére vonatkozólag. CHOMSKY 1957-es szintaktikai elmélete, valamint annak 1965-ös, Aspects-beli, némileg módosított változata már hordozott annyi információt a mondatok belső szerkezetéről, amelyre egy minimális célokat kielégítő szemantika ráépülhetett.

Ez a szemantikai elmélet született meg JERROLD J. KATZ és JERRY FODOR 1963-ban megjelent, "The Structure of a Semantic Theory"[4] című munkájában. Akár elfogadjuk, akár nem, hogy KATZ és FODOR szemantikája az első olyan elméleti szintű jelentéstan, mely számot ad, bár igen sajátos felfogásban, a mondatok jelentéséről, világosan kell látnunk, hogy ez a szemantika nem születhetett volna meg CHOMSKY szintaktikai elmélete nélkül. KATZ és FODOR jelentéselmélete arra a kérdésre ad választ, hogy hogyan épül fel a komplex elemek jelentése részeinek jelentéséből, s lehetővé teszi olyan összefüggések kimutatását, mint a szinonimia, a két- és többértelműség, az ellentmondás, az anomália stb. Ez az elmélet formájában hozzáillett N. CHOMSKY szintaktikai elméletéhez, s 1965-től, az Aspects megjelenésétől kezdve a kettő együtt alkotta a generatív grammatika sztenderd változatát.

A transzformációs generatív grammatika tehát mondattani elméletként indult. Alkalmasságát a nyelvek formális szerkezetének leírására jónéhány nyelv szintaxisának feldolgozása bizonyítja ma is. Amit a viták során megkérdőjeleztek, az nem a mondatszerkezetek megközelítésének CHOMSKY által javasolt módja, hanem az a szélesebb nyelvleírási keret, melynek a mondattani elmélet csak része; ennek a nyelvleírási keretnek is azok a tételei és fogalmai, melyek a jelentésre, a nyelvleírás szemantikai szintjére vonatkoznak. A szemantikai kérdések új megközelítése azonban helyenként megkövetelte a szintaxis módosítását is.

Ha végig akarjuk kísérni a fejlődés logikáját, úgy tűnik, két szálon haladhatunk. Érdemes sorravenni a transzformációs generatív grammatika belső forrongását, melynek középpontjában két, 1967 és 1971 között lefolyt vita és egy sor polémikus tanulmány áll. Számot kell adnunk azonban azokról a külső hatásokról is, amelyek jórészt más tudományágak, a logika és a filozófia, valamint a számítógépes nyelvészet egyik ága, a „mesterséges intelligencia" kutatása felől érték a generatív grammatikán belül kibontakozó irányzatokat. A számítógépes nyelvészet hatását részletesebben nem tárgyalom, csupán annyit említek meg, hogy a „kommunikáló" gépek építése sürgetően követelte a szemantikára és pragmatikára vonatkozó kutatások meggyorsítását, s ugyanakkor lehetővé tette a feltárt eredmények helyességének ellenőrzését.

Ha röviden előre akarjuk vetíteni a hetvenes évek elejére kibontakozó két, egymással szemben álló irányzat alakulását, azt mondhatjuk, hogy az eredeti generatív grammatika módosított, továbbfejlesztett változata inkább belső, „intenzív" fejlődés révén alakult ki, a „generatív szemantika" néven

[4] Language 39 (1963): 170—210. l.

emlegetett nyelvleírási keret viszont jórészt „extenzív" fejlődés eredményeként, azáltal, hogy új területeket, új szempontokat vontak be a nyelvleírásba.

Ahhoz azonban végülis mindkét fél hozzájárult, hogy a köztük zajló vita során — szinte észrevétlenül — új nyelvleírási stílus alakult ki: az elméletalkotás szükséges igénye mellett egyre erőteljesebben jelentkezett a nyelvi adatok aprólékos összehasonlításának, jelentésük finom boncolgatásának igénye is. Az adatgyűjtés, az egyre finomabb árnyalatok kibontása mint módszer persze nem a transzformációs grammatika találmánya. A novumot, mint annyiszor, az eredmény jelenti: klasszikus problémák kerültek be újra a nyelvleírásba új megvilágításban.

A vita ismertetésében arra törekszem, hogy ezt az új nyelvleírási stílust is érzékeltessem, miközben körvonalazni próbálom az álláspontok alakulásának fontosabb állomásait.

A sztenderd elmélet vitatott pontjai

A vita céltáblája a transzformációs generatív grammatika ún. „sztenderd" modelljének, az "Aspects of the Theory of Syntax" című kötetben körvonalazott nyelvleírási elméletnek a központi fogalmai és tételei voltak. Az ismertetés teljessége végett ismételjük meg néhány szóban ezeknek a fogalmaknak és tételeknek a lényegét.

Az Aspects kiindulópontja — a Syntactic Structures-étől eltérően — egy összetett elmélet, amely modellálja a beszélő nyelvtudását (kompetenciáját), azaz számot ad arról, hogy hogyan kapcsolja össze a beszélő a hangszignálokat a nekik megfelelő jelentéssel (vagy jelentésekkel). Az elmélet ennek megfelelően tartalmaz egy fonológiai és egy szemantikai részelméletet, valamint egy szintaktikai részelméletet, amelynek az a funkciója, hogy a hangsor és a jelentés közötti kapcsolatot megteremtse. A modellnek van ezen kívül egy szótár-komponense is. A mű — címének megfelelően — csak a szintaxis elméletét részletezi; a fonológia és a szemantika csak vázlatszerűen kerül szóba, kifejtését más művekben találjuk meg. A szintaktikai elmélet abban tér el a szintaxis közvetlen összetevős modelljétől (mely nagy vonalaiban megfelel a hagyományos nyelvészetből is ismert szintagmák szerinti mondatszerkezet-leírásnak), hogy k é t s z i n t r e o s z l i k: a közvetlen összetevős elven működő alap (bázis) és a transzformációk szintjére. Az így létrejött elmélet elvontabb, mint a szintagmatikus modell. Az elvontság okaként nagyon laza megfogalmazásban azt lehetne megemlíteni, hogy itt nemcsak olyan absztrakciók szerepelnek, mint a „fonéma", „morféma" vagy az „alanyi viszony", melyek az adatok egyszerű általánosításából adódnak, hanem az absztrakciós tevékenység olyan elvontabb termékei is, mint a föltett „m o n d a t s z e r k e z e t e k", melyek kapcsolatot teremtenek látszólag teljesen eltérő szerkezetű megnyilvánulások között. Vagyis az absztrakt entitások a korábbinál jóval nagyobb szerephez jutnak a szintaxisban, de így sikerül több összefüggést és viszonylag kevésbé bonyolultan magyaráznunk. A szintaktikai elméleten belül kapunk például magyarázatot arra, hogy milyen összefüggés áll fenn az aktív és passzív mondatok között, vagy az alárendelő összetételt tartalmazó mondatok (pl. *Pistát zavarja, hogy a gyerekek kiabálnak*) és az ún. nominalizációs szerkezetet tartalmazó mondatok (*Pistát zavarja a*

gyerekek kiabálása) között. Ezeket az összefüggéseket a modell nem a d h o c módon, hanem r e n d s z e r e s e n tárja fel.

Ebben a keretben a mondatok szintaktikai szerkezetére vonatkozó információkat levezetések eredményeként kapjuk meg. Minden levezetésben szerepel két olyan állomás, mely nevet is kapott: a szintaktikai f e l s z í n i s z e r k e z e t és a m é l y s z e r k e z e t. A kettő közül az első létjogosultságához nem fér kétség; ez az a szerkezeti váz, amelyet ha hangalakkal látunk el (fonológiailag és fonetikailag interpretálunk), megkapjuk a mondat tényleges formáját. Tegyük hozzá azonban, hogy a szerkezetben szereplő kategóriák természetét nem kis mértékben érintette a lefolyt vita. Az utóbbi, a m é l y s z e r k e z e t fogalma az ellentétes vélemények kereszttüzébe került, s a generatív szemantika elméleti keretében végül megszűnt. A mélyszerkezet az Aspects elméletében olyan mondattani szerkezet, mely a megfelelő lexikai elemek tartalmának hozzáadásával a m o n d a t o k j e l e n t é s é n e k, a szemantikai interpretációnak az alapjául szolgál.

Paul Postal azt állította,[5] hogy a szintaktikai mélyszerkezet gondolata mögött az az elképzelés dolgozott, hogy a s z i n t a x i s a l e g k i s e b b j e l e n t é s s e l b í r ó e l e m e k (a morfémák) e g y m á s h o z k a p c s o l ó d á s á n a k s z a b á l y a i t foglalja magába. E nézet a morfémákat megannyi, dobozkába zárt „jelentésmolekulának" fogta fel, s azt vallotta, hogy a játékszabályok megsértése nélkül nem törhetjük fel e molekulákat — a szintaxis keretében.

A támadott mélyszerkezet-fogalom fontosabb jegyei a következőképpen foglalhatók össze: a mondatszerkezetek levezetésében van egy olyan szint, amely kiterítve (expliciten) tartalmazza a jelentéssel rendelkező legkisebb elemek egymással alkotott viszonyait. Ehhez a szerkezethez (a fák „végeihez") hozzákapcsolva az egyes lexikai elemeket, megkapjuk a mélyszerkezetet. Ez a mélyszerkezet a mondat szemantikai olvasatának az alapja, ennek alapján határozhatjuk meg, hogyan áll össze az egész jelentése részeinek jelentéséből. A mélyszerkezet szintjéről indulnak el a szintaktikai transzformációk, melyek már nem változtatnak a mondat jelentésén.

A vita a következő kérdések körül forgott: a szavak, morfémák („jelentésmolekulák") nem jelentenek bűvös határt; az egyes lexikai elemek ugyanúgy szerkesztettek, mint a mondatok. (Agglutináló nyelvek esetében ezt a szerkezetet mutatja is a szavak morfológiai felépítése — *piros-it-tat-hat* —, de ez persze nem azt jelenti, hogy az agglutinatív nyelvek morfológiailag egyszerű lexikai elemei ne lehetnének összetettek, szerkesztettek szemantikai szempontból.) Ha pedig a szavak szemantikai szempontból szerkesztettek, akkor a szavak jelentésének is megvan a maga „szintaxisa", amely formailag ugyanolyan természetű, mint az igazi szintaxis. A szintaxis tehát kiterjesztendő a morfémák felépítésének szabályaira is. Ebből a felismerésből az következik, hogy nincs mód éles határt vonni szintaxis és szemantika között. Az érvelésbe beletartozik még, hogy a mondat jelentésszerkezetét kimutató fadiagram-sorozatban nem adható meg egyetlen olyan (egységes) szint, ahol a morfémák belső szerkezete lexikai elemmé, szóvá szerkesztődik; a mondatok levezetésének különböző fázisain „áll össze" egy-egy szó lexikai elemmé.

[5] P. M. Postal: On the Surface Verb 'Remind': Linguistic Inquiry, I/1 (1970): 100. l.

A mondatszerkezetet alkotó kategóriák állománya is bírálat tárgya volt. Egyre több és több kritikus állította, hogy sokkal kevesebb, és az NP, VP, V, Det, Adv stb. kategóriáktól eltérő jellegű elemek alkotják a mondatok szerkezetét, nevezetesen logikai kategóriák (predikátumok és argumentumaik, változók, operátorok). Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy sem az előbbi, angolos rövidítéssel jelzett kategóriáknak, sem a logikai kategóriáknak önmagukban nincs semmiféle tartalmuk a szintaxis szintjén, csupán elrendeződésükben és a velük végezhető műveletekben különböznek. Nincs szó tehát egy szófaji (vagy eklektikus szófaji-mondattani) természetű készletnek egy logikai tartalmú készletre való átváltásáról, hanem csak két formális leírási rendszer különbségéről.

Új szempontok is megjelentek a vita során: egyre többen hangoztatták, hogy a mondatok jelentésének leírásában nemcsak arról kell számot adnunk, hogy hogyan áll össze az egész jelentése részeinek jelentéséből, hanem azokról a feltételekről is, amelyek teljesülése egyáltalán lehetővé teszi, hogy kijelentéseink érvényesek, értelmesek legyenek. Így léptek be a vizsgált jelenségek közé az előfeltevések (preszuppozíciók). Előrebocsátom, hogy a jelentés ezen aspektusainak leírása egyben azt is jelenti, hogy a jelenségek szélesebb tartományát tesszük a nyelvleírásban a vizsgálat tárgyává; szükségessé válna tehát, hogy újradefiniáljuk, mit is akarunk a nyelvelméletben modellálni, mi a leírás tárgya.

A vita során tehát az egyik fél kétségbe vonta a szintaxis független és autonóm státusát, s leírását a szemantikára építette, valamint kiterjesztette vizsgálatát eddig nem tárgyalt kérdésekre is. A másik fél tartotta álláspontját, de nem zárkózott el véleményének részleges módosításától.

Két vita folyt a folyóiratok hasábjain, s ezeket kiegészítették azok a sokszor polemikus jellegű tanulmányok, melyek különböző kötetekben és folyóiratokban jelentek meg. A Foundations of Language című folyóiratban lefolyt párbeszéd főleg elméleti kérdéseket érintett. Központi helyzete nemcsak abból adódik, hogy állandóan magába szívta a vitán kívül megjelent hozzászólások gondolati anyagát is, hanem abból, hogy 1971-re mindkét szemben álló fél — már nem ebben a folyóiratban — megjelentetett egy-egy olyan művet, amely összefoglalja a két kialakult irányzat, az interpretatív szemantika és a generatív szemantika álláspontját. A Linguistic Inquiry című folyóiratban folytatott vita egy angol ige, a *remind* ('emlékeztet') elemzése nyomán robbant ki. Az itt felmerült kérdéseket röviden érintem csak a szótári tételek jellemzésével kapcsolatban.

Az interpretatív-generatív vita kezdete

A Foundations-vita első cikkét George Lakoff írta, címe: Instrumental Adverbs and the Concept of Deep Structure.[6] A cikk abban talán nem volt a legelső, hogy a sztenderd elmélet kereteit feszegette, de abban igen, hogy nyíltan Chomsky 1965-ös teóriája ellen fordult.

Lakoff ebben a cikkben még nem támadja a mélyszerkezet fogalmának létjogosultságát, hanem csak annak az Aspectsben definiált változatát. Ha következtetéseit végiggondoljuk, a szerző pozitív javaslatát egy „mélyebb

[6] Foundations of Language, 4/1 (1968): 4—29.

mélyszerkezet'' föltételezésében láthatjuk. Lássuk azonban a cikk érvelését.

Nyelvi intuíciónkra támaszkodva is megállapíthatjuk, hogy a következő két mondat egymással szinonim:

Mária **késsel** *vágta fel a szalámit.*
Mária kést használt, hogy felvágja a szalámit.

Intuíciónkat azonban formálisan is igazolhatjuk, ha kimutatjuk, hogy az eszközhatározót tartalmazó mondatok valamint a *„használ''* igét (bizonyos jelentéseiben) tartalmazó mondatok azonos transzformációknak vethetők alá, és azonos szelekciós kikötésekkel rendelkeznek. (A szelekciós kikötések a mondat különböző pozícióit elfoglaló elemek „összeférhetőségét'' határozzák meg. Szelekciós kikötés például, hogy a *„meggyőz''* igének + élő jegyű alannyal és tárggyal kell járnia, azaz ilyen kikötések zárják ki a jólformált mondatok sorából pl. a következőt: *A lámpa meggyőzte a hamutartót.*) Az igazolás bemutatásától eltekintek, mert az angol nyelv szabályszerűségei nem állnak pontos megfelelésben a magyaréval.

Ha ezeket a mondatokat — amint a sztenderd elmélet képviselői teszik — különböző mélyszerkezetekből vezetjük le, jelentős általánosítások megfogalmazásától fosztjuk meg magunkat, mert grammatikánk nem fogja hűen modellálni a két mondat fenti tulajdonságainak megegyezését, hanem csak mint v é l e t l e n e g y b e e s é s t tartalmazza.

Következésképpen el kell állnunk attól, hogy a két mondat mélyszerkezete különböző, s mindkettőt azonos, megközelítően a második mondatnak megfelelő szerkezetből kell levezetni. Ha azonban ez igaz, akkor ebből egy sor olyan dolog következik, ami ellentétben áll a sztenderd elmélet szellemével. A sztenderd elméletben a mélyszerkezetben szereplő lexikai elemek mindegyike (egy-két jól meghatározott esetet kivéve) megjelenik a mondatok felszíni szerkezetében is. LAKOFF ajánlatát követve a mélyszerkezet mindkét mondat esetében tartalmazni fogja a *használ* igét, de az első mondat levezetése során ennek tartalma bekebeleződik az eszközhatározóba, s a *használ* ige n e m j e l e n i k m e g a f e l s z í n i s z e r k e z e t b e n. Együtt jár ezzel az a következtetés, hogy a z e s z k ö z h a t á r o z ó megszűnik mélyszerkezeti szintaktikai kategória lenni; l e v e z e t e t t k a t e g ó r i á v á v á l i k. Hasonlóképpen levezetett kategóriává válik az elv következetes érvényesítésével több más határozófajta is:[7]

János **Pistával** *sétálni ment.*
János és Pista sétálni ment.

Anna **természetesen** *megsértődött.*
Természetes, hogy Anna megsértődött.

Az első mondat társhatározója levezetett kategória lesz egy mellérendelést tartalmazó szerkezetből, a második mondatpár határozója[8] pedig melléknévi

[7] A következő példamondatok már nem LAKOFFtól származnak.

[8] A *természetesen* szót a hazai szakirodalom itt módosítószónak, szintaktikai szempontból pedig a mondat szervetlen elemének tekintené. A generatív grammatika szempontjából a mondat minden egyes eleme (sőt a szupraszegmentális elemek is) szerves tagja a mondatszerkezetnek, ezért szerencsésebbnek láttam ebben az esetben a „határozó'' mondattani kategória használatát.

állítmányt tartalmazó főmondatból. E három határozófajta levezetési módja azt is implikálja, hogy eddig egyszerű mondatként kezelt szerkezetek szintaktikai-szemantikai szempontból tulajdonképpen összetettek, több tagmondatból állnak. A több tagmondat hipotézisét egyebek közt azzal lehet igazolni, hogy az ilyen mondatok többféleképpen tagadhatók. (EMMON BACH[9] ötlete volt az a kritérium, hogy egy mondat, akármilyen felszíni szerkezetű, annyi tagmondatból áll, ahányféleképp tagadni lehet.)

Pali nyilvánvalóan **nem jóindulatú.**
Nyilvánvaló, hogy Pali **nem jóindulatú.**

Pali **nem nyilvánvalóan** *jóindulatú.*
Nem nyilvánvaló, *hogy Pali jóindulatú.*

További példákat megvizsgálva azt is kimutathatjuk, hogy az érvelés alapján levezethető tranzitív mondatból intranzitív mondat, segédigét tartalmazó mondatból pedig komplex morfológiai szerkezetű igét tartalmazó mondat:

Anna **megtörölte magát.**
Anna **megtörölközött.**

Nem **tudtam elmenni.**
Nem **mehettem el.**

LAKOFF ezzel a cikkével nemcsak a sztenderd elmélet ellen meginduló kritikai cikkek sorozatát kezdte meg, hanem új műfajt is teremtett; olyan műfajt, mely gyökeresen különbözik az „orthodox" generativistákétól, akik transzformációkat, derivációkat, szabályokat kerestek és írtak le. Ő már ebben a cikkében sem fejti ki, mit tart pontosan a mondatpárok közös mélyszerkezetének; figyelme inkább arra irányul, hogy kimutassa, milyen azonosságok és különbözőségek figyelhetők meg az egyes szerkezetek és szemantikai interpretációik között.

LAKOFFnál ebben a cikkben még csak a hangsúly tevődik át a szabályok leírásáról a mondatok jelentéskülönbségének feltárására. Érvelési módszere és a grammatika felépítéséről alkotott elképzelései még ugyanolyanok, mint a korábbi generativistákéi. Ugyanebben az időben azonban főleg Európában született már több olyan munka is, amelynek következtetései között szerepelnek a LAKOFF cikkében kimutatottakhoz hasonlók (mélyszerkezeti lexikai elemek, melyek nem jelennek meg a mondatok felszíni szerkezetében; szintaktikai-szemantikai szempontból összetett szerkezetek feltételezése egyszerű mondatok levezetésében stb.), sőt amelyeknek egyes tételei az amerikai generatív szemantikusok munkáiban csak később jelennek meg (a kijelentéskalkulus apparátusának felhasználása a nyelvleírásban; természetes nyelvre „igazított" logikai leírások). Az Egyesült Államokban tanulmányútját töltő lengyel ANNA WIERZBICZKA cikkeit 1967-ben nem fogadták el publikációra,[10]

[9] EMMON BACH: Nouns and Noun Phrases: BACH—HARMS (eds.) Universals in Linguistic Theory. 1968. 90—112.

[10] E cikkek csak 1972-ben jelentek meg a szerző Semantic Primitives (Athenäum) című kötetében.

HERBERT ERNST BREKLE könyve sokszorosított formában jelent meg 1968-ban,[11] s csak szűk, európai olvasóközönség ismerte, nem volt hatása a lefolyt vitákra. CHRISTIAN ROHRER disszertációja[12] csak 1971-ben jelent meg nyomtatásban, MANFRED BIERWISCH és IRENA BELLERT megjelent cikkei pedig úgy tűnik, túlságosan előremutattak mind tételeikben, mind logikai felkészültségükben ahhoz, hogy számottevő hatást tegyenek a két amerikai nyelvészgeneráció (KATZék és LAKOFFék) között folyó párbeszédre. Így történhetett meg, hogy a vita hátterében visszhang nélkül és az egységes irányzattá alakulás igénye nélkül kezdett kibontakozni a generatív grammatikai leírásnak egy olyan változata, mely egyes vonásaiban a sztenderd elmélethez, másokban a generatív szemantikához hasonlít. Mivel ennek az „irányzatnak" nem volt számottevő hatása a vitára, sajátosságait az interpretatív és generatív szemantikai elmélet körvonalazása után vázolom.

LAKOFF cikkére csak két évvel később, 1970-ben válaszolt a sztenderd elmélet nevében JERROLD J. KATZ az "Interpretative Semantics versus Generative Semantics"[13] című cikkében. Válaszában reflektált azokra a gondolatokra is, amelyeket JAMES D. MCCAWLEY időközben másutt megjelent cikkei[14] tartalmaztak.

KATZ azzal vádolta LAKOFFot, hogy az meghamisította a mélyszerkezet-fogalom definícióját, más értelmet adott neki, mint ami CHOMSKY munkáiban szerepel. Szerinte a mélyszerkezetet kizárólag azzal határozhatjuk meg, hogy a levezetésnek ez az állomása szolgál a szemantikai interpretáció alapjául, s hogy innen indulnak el a szintaktikai transzformációk. KATZ szerint az a tétel, hogy a mélyszerkezet szintjén adjuk meg a mondatok szelekciós kikötéseit és a kookurrencia-viszonyokat, valamint hogy ugyanitt rendeljük a mondatszerkezetekhez a lexikai elemeket, csak következik a mélyszerkezet általa megadott meghatározásából. Ezeknek az elméleti jellegű korrekcióknak a fényében KATZ irrelevánsaknak tekinti LAKOFF mondatelemzéseinek tanulságait is.

A meglehetősen terjedelmes vitacikkből még két gondolatot emelek ki. J. D. MCCAWLEY több helyütt állította azt, hogy a mondatok szemantikai és szintaktikai reprezentációi formájukra és a bennük szereplő kategóriákra nézve azonosak. Különösen azt emelte ki, hogy a szelekciós kikötések nem szintaktikai, hanem szemantikai jellegűek. KATZ ebből azt a következtetést vonta le, hogy a generatív szemantikusok visszatértek a tradicionális szófajok gondolatához, ha a szintaktikai kategóriáknak (NP, VP, N, V) szemantikai tartalmat tulajdonítanak. Nem olyan formaosztályok jelölőinek tartják tehát a mondattani kategóriákat, melyek disztribuciós (szintaktikai) tulajdonságaikban térnek el egymástól, hanem olyan tartalmak megjelölőiként, mint 'cselekvést, történést, létezést jelentő szó' (= V) stb., s ezzel elvetik a XX. századi nyelvtudomány egyik legfontosabb eredményét. JAMES D. MCCAWLEY vála-

[11] A kötet később megjelent hozzáférhető kiadásban is: H. E. BREKLE: Generative Satzsemantik und transformationelle Syntax im System der englischen Nominalkomposition. München, 1970.

[12] C. ROHRER: Funktionelle Sprachwissenschaft und transformationelle Grammatik. München, 1971.

[13] Foundations of Language 6/2 (1970): 220—259.

[14] J. D. MCCAWLEY: The role of Semantics in a Grammar: BACH—HARMS (eds.) Universals in Linguistic Theory. 1968. 125—170; Concerning the Base Component of a Transformational Grammar: Foundations of Language, 4/3 (1968): 243—269.

szában[15] visszautasítja KATZ következtetését. A generatív szemantikusok ugyanis a szintaktikai kategória-készletről logikai kategória-készletre tértek át, melyben csak három szimbólum: a mondat (= kijelentésfüggvény), a predikátum és az argumentumok szerepelnek.

KATZ másik kifogása az, hogy a generatív szemantikusok — a szintaxis és a szemantika közötti határ elmosása miatt — nem tudnak számot adni a szemantikai és a szintaktikai anomália közötti különbségről. Arról tudniillik, hogy lényeges különbség van a *Színtelen zöld gondolatok dühösen alszanak* mondat normától való eltérése és az *És az bár valóban menni* szósor szósaláta-jellege között. MCCAWLEY "Interpretative Semantics Meets Frankenstein"[16] című válaszcikkében, s egyéb helyeken is kifejti, hogy a szemantikai anomália esetei nem a szoros értelemben vett nyelvi rendszer szabályosságainak megsértéséből adódnak, hanem abból, hogy összeütközésbe kerülnek a világ természetéről alkotott előfeltevéseink. Azt az embert ugyanis — állítja —, aki *A fogkrém dühödt pillantásokat vetett rám* mondatot használja, nem nyelvtanórára fogjuk küldeni, hanem pszichiáterhez.[17] Ahhoz tehát, hogy számot adjunk ezeknek a mondatoknak a normától való eltéréséről, grammatikánkat össze kell kapcsolni egy olyan logikai leírással, melyben számolunk azokkal a következtetésekkel, amelyek a világ természetéről alkotott előfeltevéseinkből adódnak.

Az 1967 és 1971 között eltelt időben Amerikában és Európában is egyre sokasodtak azok az írások, amelyek néhány, egyre határozottabban kirajzolódó kérdés körül ugyanabban az irányban tértek el az Aspectsben kidolgozott elmélettől. A generatív nyelvészeti leírás e neuralgikus pontjai körül kialakult vita egy táborba tömörítette azokat, akik újabb területeket akartak bevonni a nyelvleírásba, vagy egy-egy ponton módosítani kívánták az eredeti elméleti keretet. Ebben az időszakban ugyan már kezdtek „generatív szemantikai elmélet"-ről beszélni, de az igazat megvallva ekkor még inkább a kritikai hangnem, mint valami pozitív, kidolgozott ellenjavaslat gyűjtötte őket egy oldalra.

A megmagyarázandó kérdések szép csokrát gyűjthetjük össze azokból a problémákból, amelyeket logikai jellegű kérdéseknek nevezhetünk.

Logikai kérdések a nyelvleírásban

A nyelvészet és a logika összetalálkozása nem véletlen. A nyelvtudomány belső szükségletei (a jelentéskülönbségek feltárásának problematikussága) fordították a figyelmet a logikai megközelítésmód, a logikai leírás felé.

A nyelvésznek esetleg szokatlan, ha az alábbi mondatról azt állítják neki, hogy kétértelmű:

A barátom egy csinos lányt akar elvenni.

A mondat egyik értelmezése, olvasata szerint 'Van egy csinos lány, s a barátom el akarja őt venni', a másik értelmezésben viszont a csinos lány egyelőre a

[15] J. D. MCCAWLEY: Interpretative Semantics meets Frankenstein: Foundations of Language, 7/2 (1971): 285—296.

[16] L. 15. jegyzet.

[17] J. E. MCCAWLEY: Where do Noun Phrases come from?: Jacobs—Rosenbaum (eds.) Readings in English Transformational Grammar. Blaisdell, 1970. 168. l.

képzelet tárgya: 'A barátom el akar venni valakit, de szeretné, ha ez a valaki egy csinos lány lenne'. Ez a különbség nem csupán a túl aprólékos logikai elemzés következménye. A két értelmezés különböző szövegfolytatást tesz lehetővé:

János egy pipát keresett. Meg is találta.
János egy pipát keresett. Talált is egyet.

Nyelvészetileg is indokolt tehát, hogy belevegyük a leírásba a két olvasat között meglevő különbséget, mely a szakirodalomban a meghatározott és nem meghatározott referencia nevet kapta. (A név arra utal, hogy az első esetben a határozatlan névelős főnévi csoport a valóság egy meghatározott tárgyára, személyére utal, a második esetben pedig nem egy meghatározott dologra, személyre, hanem bármelyikre azok közül, amelyeknek megnevezése lehet az illető főnévi csoport.) A különbség regisztrálása a leírás apparátusának megváltoztatását igényli: a logikai változók, operátorok, sezek egymáshoz viszonyított sorrendje megfelelő formai megoldást kínálnak a nyelvi leírás számára is erre a célra. Az elsők között javasolta ezt a megoldást — több más, a logika irányába mutató módosítással együtt — EMMON BACH "Nouns and Noun Phrases"[18] című kiváló munkájában, majd hasonlóképpen foglalt állást 1969-ben MANFRED BIERWISCH[19] is.

A sztenderd elméletben a *determináns* (nincs rá összefoglaló hagyományos elnevezés) kategória alatt jelennek meg olyan szavak, mint *minden, sok, kevés, néhány, egy, kettő* stb. Ha mármost megfigyeljük a következő mondatokban a tagadás által okozott jelentésváltozást, úgy találhatjuk, hogy a tagadás ugyanolyan módon változtatja meg az igei állítmány által állított tartalmat, mint a determinánsok által kifejezettet:

Sok nyíl érte el a céltáblát.
Sok nyíl **nem érte el** *a céltáblát.*
Nem sok nyíl *érte el a céltáblát.*

Az utolsó mondat parafrázisaként egy kissé nehézkes szerkezetet fogalmazhatunk meg: *Nyíl, mely a céltáblát elérte, nem volt sok;* vagy a mondat szavaihoz kevésbé ragaszkodva: *A céltáblát elérő nyilak száma nem volt sok.* A determináns állítmányi helyzete a parafrázisokban, valamint a formális logika műveletei sugallták többek közt CHRISTIAN ROHRERnek[20] és EMMON BACHnak,[21] hogy a nyelvi leírásba operátorokat vezessenek be, s egy másfajta, kevésbé szerencsés megoldást G. LAKOFFnak, aki a determinánsokat (s tegyük hozzá: a prepozíciókat, s még egy sor más kategóriát) állítmányoknak, illetve predikátumoknak tekintette.[22]

A *sok, kevés, minden* típusú determinánsok tagadása azonban mondatainkban nem ilyen egyszerű. A tagadott mondat jelentése nem csak attól függ, hogy az állítmányra vagy a determinánsra vonatkozik-e a tagadás,

[18] L. 9. jegyzet.
[19] M. BIERWISCH: On Classifying Semantic Features: Bierwisch—Heidolph (eds.) Progress in Linguistics. 1970. 27—51. l.
[20] I. m., l. 12. jegyzet.
[21] I. m., l. 9. jegyzet.
[22] G. LAKOFF: Irregularity in Syntax. 1970.

hanem „nyelvészetibb" összefüggésektől is. Fenti három példamondatunk nem többértelmű (bár az egyes mondatrészek hangsúlyozásával más jelentést adhatunk nekik). Az alább következő négy mondat közül azonban a harmadik két olvasatot tesz lehetővé. A két olvasat lehetősége valószínűleg összefügg azzal, hogy az érintett főnévi csoport tárgyi helyzetű, és sorrendileg az igei állítmány után következik:

Jancsi sok könyvet megvett.
Jancsi sok könyvet nem vett meg.
Jancsi nem vett meg sok könyvet.
Jancsi nem sok könyvet vett meg.

A harmadik mondatot kétféleképpen folytathatjuk: . . ., *csak hármat;* és . . ., *pedig igazán lett volna kedve hozzá.* Az első folytatás esetében tulajdonképpen a megvett könyvekről állítunk valamit; a másodikban viszont az otthagyottakról.

A logikának régi problémája a következő mondatpárok jelentésében kimutatható különbség. Ugyancsak korán felfigyeltek a kérdésre, de másfajta hagyomány, a funkcionális mondattagolás felől Petr Sgall és a többi prágai generativista,[23] akik a kezdeti megoldási kísérletek után végülis a generatív szemantika elméleti keretébe illesztették leírásukat. Lakoff,[24] Chomsky,[25] a francia Gilles Fauconnier[26] és mindazok, akik a jelenségre felfigyeltek, az angol és a francia nyelv aktív—passzív mondatpárjaira vonatkoztatták megfigyelésüket. Mi sem bizonyítja jobban azonban a megfigyelés jelentőségét, hogy az aktív—passzív szerkezeti változatokat nehezen megtűrő magyar nyelvben a jelentéskülönbség a szórend különböző változataiban mutatkozik meg. Egy angol és egy francia mondatpár után figyeljük meg a magyar mondatok jelentéskülönbségét:

Everyone in the room knows at least two languages.
At least two languages are known by everyone in the room.

Beaucoup d'hommes aiment plusieurs femmes.
Plusieurs femmes sont aimées par beaucoup d'hommes.

Sok férfi szeret több nőt.
Több nőt szeret sok férfi.

Sok ember olvas kevés könyvet.
Kevés könyvet olvas sok ember.

Egy kutató minden irányzatot ismer.
Minden irányzatot ismer egy kutató.

[23] P. Sgall: Functional Sentence Perspective in a Generative Description. PSML 2 (1967): 209. l.

[24] G. Lakoff: On Generative Semantics: Steinberg—Jakobovits (eds.) Semantics. Cambridge University Press, 1971. 266. l.

[25] N. Chomsky: Syntactic Structures, 100—101. l.; Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation: Steinberg—Jakobovits (eds.) Semantics, 1971, 208. l.

[26] Gilles Fauconnier: La coréférence: syntaxe ou sémantique? Seuil, Paris, 1974. 80—83. l.

A mondatpárok tagjainak nyilvánvalóan más a jelentése, pontosabban fogalmazva: értelmezési lehetőségeik között vannak esetleg azonos jelentésűek, de feltétlenül vannak különbözőek is. Az első magyar mondat csak úgy értelmezhető, hogy 'Sok olyan férfi van, akinek mindegyike egyenként több nőt is szeret', míg a második mondatban csak másodlagos, egyértelmű kontextust vagy hosszabb reflexiót igénylő jelentésként vehető fel ez az értelem. Elsődlegesen ennek a mondatnak a jelentése más: 'Több olyan nő van, aki egyenként sok férfi szeretetét élvezi'. A második és harmadik mondatpár jelentéskülönbsége hasonlóképpen adható meg.

A jelentéskülönbséget a mondatokban (s tegyük hozzá, a logikai leírásban is) a *sok, kevés, minden, egy* típusú szavak, a (logikai kvantorok analógiájára elnevezve) „nyelvi kvantorok" egymáshoz viszonyított, különböző sorrendje hordozza. Logikai terminussal kifejezve a sorrendben második helyen álló kvantor az első kvantor szkopuszába esik. Hozzávetőleg ez annyit jelent, hogy a második kvantor által jelölt kifejezés az elsőnek a hatókörébe kerül, s ennek eredményeképpen úgy értelmezzük a mondatokat, hogy az első kvantorral ellátott kifejezést (pl. *Sok ember...* vagy *Kevés könyvet...*) individuumokra bontjuk, s egyenként párosítjuk a második kvantált kifejezés által jelölt dolgokkal. Vagyis a *Sok ember olvas kevés könyvet* mondat esetében azt értjük, hogy a sok közül minden egyes ember kevés könyvet olvas; a *Kevés könyvet olvas sok ember* mondat esetében pedig egy-egy könyvről állítjuk, hogy azt sok ember olvassa.

A logikai leírásra vonatkozó állítást a nyelvészeti leírásra lefordítva azt mondhatjuk, hogy szemantikailag második „nyelvi kvantor" az első hatókörébe esik. A szkopuszra, illetve nyelvi megfelelőjére vonatkozó szabályszerűségek ismertetésétől itt eltekintek; a jelentésbeli különbséget nyelvérzékünkre támaszkodva így is érzékelni tudjuk.

Milyen kérdéseket vet fel a nyelvi kvantorok hatókörének problémája a nyelvelméletben? A transzformációs generatív grammatika sztenderd változatában igen erős hipotézist állítottak föl a szerzők; nevezetesen azt, hogy a mondatok jelentése egyértelműen meghatározható mélyszerkezetük alapján. Ha mármost a fenti aktív és passzív, valamint a csak szórendjükben különböző magyar mondatok mélyszerkezete közös (ahogy a kutatók zöme valóban feltételezte), s a transzformációk nem változtathatják meg ezt a jelentést, akkor a hipotézis hibásnak bizonyul. Következésképpen vagy fel kell hagyni azzal a föltételezéssel, hogy a mondatok jelentését egyértelműen meghatározza mélyszerkezetük, vagy pedig az aktív és passzív, illetve a különböző szórendű mondatokat különböző mélyszerkezetből (vagy a mélyszerkezet fogalmának kétségbevonása esetén különböző elvontabb alapszerkezetekből) kell levezetni.

A nyelvi kvantorok hatókörének szemantikai problémájára megoldásféle született mind a generatív szemantika, mind az interpretatív szemantika keretében. Anélkül, hogy részletesen belebocsátkoznánk a megoldások formális apparátusának leírásába, jelezzük, hogy a generatív szemantikusok külön-külön szerkezetekből vezetik le az aktív és passzív, s feltehetőleg ugyanígy vezetnék le a különböző szórendű mondatokat. A leírás alapjaként szolgáló szerkezet elvontabb, „mélyebb", mint a sztenderd elmélet mélyszerkezete, s formája közel áll a logikai leírás formájához. Ez a megoldásuk beleilleszkedik abba az általános tendenciába, ami a sztenderd elmélettől való távolodásuk irányaként megadható: absztraktabb és logikai jel-

legű (illetve szerintük logikai-szemantikai jellegű) szerkezeteket tételeznek fel a mondatok levezetésének alapjául. A nyelvi kvantort tartalmazó aktív és passzív mondatok kétféle szerkezetből való levezetése ellen azonban csábítóan kínálkozik G. LAKOFFnak, a kezdeményezőnek korábbi saját érve. LAKOFF ugyanis az eszközhatározók és a többi határozók vizsgálatakor azért javasolta a mélyebb alapszerkezet hipotézisét, hogy a mondatok szinonim voltát magyarázza. Felhozhatnánk most ellene, hogy jelentős általánosítás megfogalmazásától fosztja meg a leírást, ha az aktívum—passzívum és a szórendi változatok között meglevő kétségtelen szerkezeti szinonimiát nem modellálja azonos módon, vagyis ha a nyelvi kvantort tartalmazó aktív és passzív mondatokat külön-külön, a kvantor nélkülieket pedig egy alapszerkezetből vezeti le.

Az interpretatív szemantikusok (a sztenderd elmélet hívei) megtartották azt a feltételezést, hogy azonos mélyszerkezetből vezessék le az egymással transzformációsan összefüggő aktív és passzív, illetve különböző szórendű mondatokat. A kvantorok sorrendjéből eredő szemantikai különbség kérdését úgy oldják meg, hogy most már nem csak a mélyszerkezetet, hanem a felszíni szerkezetet (illetve az ún. transzformációs ciklusok végén kialakuló szerkezeteket) is értelmezik a jelentés szempontjából. Ezeknek a szerkezeteknek az értelmezésekor adják hozzá a mélyszerkezet szemantikai olvasatához a kvantorok hatóköréből (és még egy sor más jelenségből) kiolvasható jelentéskülönbséget.

Az előfeltevések

Az előfeltevések vagy preszuppozíciók kérdésköre is a logikából származik, főleg G. FREGE, P. F. STRAWSON és W. SELLARS foglalkoztak vele korábban. Ma már kötetekre tehető azoknak a nyelvészeti munkáknak a száma is, amelyek az előfeltevéseket tárgyalják. Többek között L. KARTTUNEN, KIEFER FERENC, PAUL és CAROL KIPARSKY, G. LAKOFF[27] vetették föl először, hogy a nyelvleírásnak is számot kell adnia azokról a feltételekről, amelyeknek teljesülése szükséges ahhoz, hogy mondataink értelmesek, érvényesek legyenek.

Az előfeltevések olyan kijelentés formában megfogalmazható tartalmak, melyek nem tartoznak a mondatok szoros értelemben vett, állított jelentéséhez, csupán hallgatólagosan tartjuk igaznak, érvényesnek őket.[28]

[27] LAURI KARTTUNEN: The Logic of English Predicate Complement Constructions. Indiana University Linguistic Club, November 1971. KIEFER FERENC: On Presuppositions. University of Stockholm, May 1971. PAUL and CAROL KIPARSKY: Fact: BIERWISCH—HEIDOLPH (eds.) Progress in Linguistics 1970, 143—174. GEORGE LAKOFF: Presupposition and Relative Well-formedness: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) Semantics 329—341.

[28] Az előfeltevéseknek más típusú implicit tartalmaktól való elhatárolása körül még viták folynak. A fejezetben szereplő példák egy részét ezért sokan nem is tartanák előfeltevésnek. Az eddigi meghatározások közül számomra is a logikusok definíciója látszik a leghasználhatóbbnak. Ez megközelítőleg így hangzik: „Azok az implicit állítások alkotják a mondatok előfeltevéseit, melyeknek igaz volta feltétele annak, hogy a vizsgált mondat igaz vagy hamis lehessen." Jelen tanulmányban azonban nem az állásfoglalás volt a célom, hanem a problémák áttekintése, ezért maradtam a lazább megfogalmazás mellett. Az előfeltevés-fogalom különböző értelmezéseiről részletes elem-

A következő mondattal ugyan mondok valamit, amit képesek vagyunk fel is fogni, de tulajdonképpen értelmetlenséget, érvénytelen dolgot mondok, mivel a kiemelt főnévi csoport a valóságban nem vonatkozik semmire:

A magyar tagmémikus nyelvészet *jelentős eredményeket ért el.*

Ha csak hamisat állítottam volna, akkor a mondat tagadása igaz lenne:

A magyar tagmémikus nyelvészet nem ért el jelentős eredményeket.

Mondatunk azonban ebben az esetben is értelmetlen maradt. Ezt az összefüggést általánosítva azt mondhatjuk, hogy az a tartalom, amely érintetlen marad a mondatok tagadása esetén is, a mondat előfeltevését alkotja. A tagadás tehát az előfeltevések feltárásának módszereként alkalmazható.

Nemcsak ilyenfajta előfeltevéseket tartalmaznak azonban mondataink. A szemantikai anomália kérdésének tárgyalásakor hoztuk fel példaként a következő mondatot:

A fogkefém dühödt pillantásokat mért rám.

A mondat használója hallgatólagosan fölteszi, hogy *a fogkefe* kifejezés +élő szemantikai jeggyel rendelkezik. A kifejezések szemantikai jegyei többnyire a mondatok előfeltevéseiként funkcionálnak.

Az előfeltevések következő fajtája egész tagmondatokra vonatkozik:

Örvendetes, hogy tiszták Budapest utcái.

Bizonyára sokan reagálnak erre a mondatra úgy, hogy értelmetlenséget állít, mert Budapest utcái egyáltalán nem tiszták. Ha mondatunkat a tagadás próbájának vetjük alá, akkor is magától értetődőnek, igaznak tartjuk, hogy Budapest utcái tiszták:

Nem örvendetes, hogy tiszták Budapest utcái.

Már ebből a példából is láthattuk, hogy sokszor nem szorosan a nyelvi forma vagy az egyes szavak világtól, véleményektől független jelentése jelenik meg a mondatok előfeltevéseként, hanem olyan ismeretek, vélemények, melyek egy-egy korhoz, kultúrához vagy kisebb társasághoz tartoznak.

Értelmes, érvényes állításként hangozhat el a következő két mondat bizonyos környezetekben:

Én strukturalistának neveztem őt, majd ő is sértegetett engem.
János republikánus, de becsületes.

---

zést találhat az olvasó a következő művekben: Richard Garner: Presupposition in Philosophy and Linguistics. Fillmore—Langendoen (eds.) Studies in Linguistic Semantics 1971. 22—42; Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1975. Sokszorosítás.

A *strukturalista* jelző rosszalló volta vagy a republikánusok nem éppen feddhetetlen jelleme kis csoportok megítélésétől, esetleg tapasztalataitól függ.

Ugyanígy egy ország történelmének ismerete szükséges ahhoz, hogy L. Johnson, az Egyesült Államok volt elnöke egyik beszédében előfordult mondat két lehetséges értelme közül éppen az egyiknek adjunk nagyobb valószínűséget:

Nem én leszek az első elnök, aki háborút veszít.

Ha tudjuk, hogy Johnson előtt már volt olyan elnök, aki háborút veszített, akkor a mondatot úgy értjük, hogy Johnson kilátásba helyezte a háború elvesztését. Ha viszont ellenkező a helyzet, akkor éppen azt ígérte meg, hogy nem fogja elveszteni a háborút.

Meglepő grammatikai következményei is lehetnek bizonyos előfeltevéseknek. Ilyen például a következő két mondatban az események bekövetkezésének biztonságáról alkotott előfeltevésünk, mely az első mondat esetében lehetővé teszi, hogy jelen időt használjunk, a másodikban viszont kizárja a jelen idő használatát:

Holnap nyolckor előadást tartok.
**Holnap nyolckor figyelmesek a hallgatók.*

Végül az előfeltevések témáját befejezve tekintsünk egy olyan mondatot, amelybe ún. „üres", grammatikai funkciójú szavakat helyezve a mondat előfeltevéseit változtatjuk meg — nem is éppen jelentéktelen módon. A jobb oldalon tüntettem fel a mondatok előfeltevéseit (illetve azokat közülük, amelyek szempontunkból fontosak):

Kállai túl hangos Bánk bánnak.	*Bánk bán nem nagyon hangos.* *Kállai játssza Bánk bánt.*
Kállai túl hangos **lenne** *Bánk bánnak.*	*Bánk bán nem nagyon hangos.* *Kállai nem játssza Bánk bánt.*
Még *Kállai* **is** *túl hangos Bánk bánnak.*	*Bánk bán egyáltalán nem hangos.* *Kállai játssza Bánk bánt.* *Kállai nem nagyon hangos.*
Kállai túl hangos **még** *Bánk bánnak* **is.**	*Bánk bán nagyon hangos.* *Kállai játssza Bánk bánt.* *Kállai nagyon hangos.*

Az „üres" szavak, a *lenne, még, is* részben új előfeltevéseket adtak a mondatokhoz, részben pedig megváltoztatták a meglevőket. Ha most megkérdezzük, mi is ezeknek az üres szavaknak a jelentése, nem mondhatjuk, hogy például a harmadik mondatbeli *még ... is* szócskák azt jelentik, hogy *'Kállai nem nagyon hangos'*, pedig valójában ennek az előfeltevésnek a megjelenését idézték elő. Ebben az értelemben (és néhány más meggondolás alapján) mondták filozófusok és nyelvészek is, hogy a szavaknak nincs jelentésük, csupán használati szabályaik vannak. A módosítószók, kötőszók stb. jelentéseit valóban csak azzal adhatjuk meg, ha feltárjuk, hogy használatuk milyen új konstellációkat idéz elő a mondatokban.

A fenti probléma megoldására megint csak eltérő megoldást adtak az interpretatív és a generatív szemantika művelői. Az interpretatív szemantiku-

sok azonos mélyszerkezetekből vezetik le ezeket a mondatokat, de felszíni szerkezetük alapján hozzáadják a mondat jelentéséhez a módosulatokat, vagy a felszíni szerkezet alapján megváltoztatják a mélyszerkezet jelentését. A generatív szemantikusok a mondat szintaktikai-szemantikai alapszerkezete mellé odacsatolják a mondat előfeltevéseit, s így a négy vizsgált mondatot négy különböző mondatszerkezet-halmazból vezetik le.

A szótár kérdései

A generatív grammatika kezdeti szakaszában kevés szó esett a szótárról. A szemantikai kérdések előtérbe kerülése folytán azonban egyre több szerző foglalkozott a szótári tételek szemantikai jellemzésével, valamint a szótárkomponensnek a grammatikai modellben elfoglalt helyével. A lexikai tételek leírására nem kis mértékben hatottak az időközben folytatott pszicholingvisztikai kutatások is.[29]

A szótári tételek leírásában a szovjet generatív nyelvészek mellett CHARLES FILLMORE-nak vannak a legnagyobb érdemei, jóllehet nevét itthon többnyire az „esetgrammatikával" szokták összekapcsolni. Az amerikai nyelvész szintaktikai kutatásai persze nem függetlenek a lexikaiaktól. FILLMORE szintaktikai elmélete, az esetgrammatika a sztenderd szintaktikai elmélet finomított változata. Lényeges vonásait tekintve megegyezik a generatív grammatika Aspectsben körvonalazott modelljével: kategóriái f o r m á l i s objektumok,[30] a szintaxis nála is független önálló szintet alkot a szemantika mellett; nála is szerepel a mélyszerkezet fogalma (bár egy fokkal „mélyebb" a sztenderd elméletbelinél), s a szemantika nála is értelmező, interpretatív szerepű. Az „esetek" (ágens, objektum, lokális stb.) nemcsak a szintaxisban, hanem a szótári tételek jellemzésében is szerepelnek: az állítmányi funkcióra alkalmas szavak és kifejezések mélyszerkezeti vonzataiként.

A fentiek miatt nem hinném, hogy FILLMORE szótártani kutatásai[31] ellentmondásba kerülhetnének CHOMSKY nyelvelméletének fontosabb tételeivel, annál is inkább nem, mivel a sztenderd elmélet keretében nem született érdemleges munka a szótári tételek jellemzéséről. A generatív szemantikusok nyelvleírásával azonban több ponton is szemben áll a FILLMORE-féle elképzelés. Ő ugyanis a s z ó t á r r a hárítja azoknak az információknak a jó részét, amelyeket a generatív szemantikusok az alapszerkezetekben és az előfeltevésekben, tehát a szemantikai-szintaktikai komponensben adnak meg. FILLMORE gondolatmenetének persze azért vannak közös mozzanatai a generatív szemantikusok munkáival is; különösen azokéval, akik a szavak szemantikai atomokra bontásával foglalkoztak.[32] Lássunk azonban az elméleti összehasonlítás helyett néhány példát.

[29] Pl.: GEORGE A. MILLER: Empirical methods in the study of semantics: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) Semantics, 1971. 569—585.

[30] Ezen nem változtat az a tény, hogy a kategóriáknak az elemekkel történő megfeleltetésekor, a kutatás során szemantikai intuiciónkra kell támaszkodnunk.

[31] CHARLES FILLMORE: Types of Lexical Information: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 370—393; Verbs of judging: an exercice on semantic description. FILLMORE—LANGENDOEN (eds.) Studies in Linguistic Semantics, 1971. 272—289.

[32] P. M. POSTAL: On the Surface Verb 'Remind': Linguistic Inquiry, I/1 (1970): 37—120; J. D. MCCAWLEY: Lexical Insertion in a Transformational Grammar without Deep Structure: Bailey—Darden—Davison (eds.) Papers from the Fourth Regional Meeting Chicago Linguistic Society, 1968.

Az igékkel egy sorban azt tüntetem fel, hogy mit tekinthetünk a tagadásteszt alapján az igék állított jelentésének, a következő sorokban, *P* jelöléssel pedig azt, hogy milyen előfeltevések érvényesülésekor használhatjuk az illető igét:

emlékeztet:[33] x úgy ÉRZÉKELI, hogy y HASONLIT z-re
P: x élő, emberi lény

Az *emlékeztet* ige jelentései közül ez az értelem szerepel a következő mondatban:
A férfi Belmondóra emlékeztette Annát.

felment:[34] x azt MONDJA, hogy y NEM FELELŐS z-ért
P: z = cselekvés vagy annak eredménye
x úgy gondolja, hogy z rossz

rábeszél: x OKOZZA, hogy y SZÁNDÉKÁBAN LEGYEN z-t tenni
P: z = cselekvés

vádol: x azt MONDJA, hogy y FELELŐS z-ért
P: z = cselekvés
x úgy gondolja, hogy z rossz

meggyőz: x OKOZZA, hogy y azt GONDOLJA, hogy z
P: z = kijelentés (ítélet)

kényszerít: x OKOZZA, hogy y TEGYE z-t
P: z = cselekvés
y-nak nincs szándékában z-t tenni

Nagy betűkkel írtam azokat a szavakat, amelyeket a szerző szemantikai atomoknak (tovább nem bontható egységeknek) tekint, s amelyek a feltételezés szerint a szótár sok más tételében is szerepelnek ugyanebben a jelentésben. FILLMORE ezen túl számos más információt is (vonzatok típusa és száma, argumentumok száma stb.) a szótárban tüntet fel.

Az egyes lexikai tételek elemzése első pillantásra kísérteties hasonlóságot mutat a jól bevált szótárírói gyakorlattal. Különbség azonban mégis van a kettő között. A szemantikai atomok ugyanis itt nem mint ugyanannak a nyelvnek az elemei, hanem mint egy metanyelvegyértelmű tételei szerepelnek. Eltérést mutat ezen túl az is, hogy a szerző következetesen szétválasztja az egyes igék állított jelentését az előfeltevésektől, melyek akkor is tartalmai maradnak a szót tartalmazó mondatoknak, ha a mondatban az illető igét tagadjuk.

FILLMORE egy helyen céloz arra, hogy az igék felszíni szerkezeti vonzatai feltehetően megmagyarázhatók szó-

[33] Ezt az igét elemzi POSTAL említett tanulmányában. Nála az ige jelentése nem ilyen formában szerepel, hanem fa-diagram ábrázolással. A fa-diagram „végein" találjuk meg az itt nagy betűkkel írt szemantikai atomokat, az előfeltevést pedig szelekciós kikötésként. POSTAL az ige szemantikai leírásán túl sorraveszi azokat a mondatszerkezeteket is, amelyekben az emlékeztet ige szerepelhet. Felfogását két oldalról is támadták: J. KIMBALL a sztenderd elmélet oldaláról (Linguistic Inquiry, I/4: 511—524) és Y. BAR-HILLEL a logika oldaláról (Linguistic Inquiry, II/3: 401—406).

[34] Az igéknek mindig csak egyik jelentéséről van szó.

t á r b e l i t u l a j d o n s á g a i k b ó l.[35] Ezen azt érti, hogy egy-egy ige esetvonzatai (ezek nem azonosak a felszíni szerkezet vonzataival!), s a hozzá tartozó előfeltevések típusa és száma alapján megjósolhatjuk, hogy az igék a mondatok felszíni szerkezetében milyen ragos főnévi csoportokkal járnak együtt.

Megpróbáltam összegyűjteni néhány magyar szerkezetet ennek a hipotézisnek az alátámasztására:

Jancsi a pénz elrejtésével **vádolta** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtésével **gyanúsította** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtésével **bízta meg** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtéséért **bírálta** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtéséért **szidta le** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtéséért **dicsérte meg** *Máriát.*

Az első három ige *-val, -vel* ragos főnévi csoporttal jár, a második három *-ért* ragossal. Az első három ige á l l í t o t t jelentése feltehetően tartalmazza a MONDJA elemet (x azt MONDJA, hogy y FELELŐS z-ért; x azt MONDJA, hogy y VALÓSZINŰLEG FELELŐS z-ért; és x azt MONDJA, hogy y TEGYE MEG z-t), s előfeltevéseik között feltétlenül szerepelnek a következők: „x és y élő, emberi lény", és „z = cselekvés". Ugyanilyen tulajdonságokkal rendelkeznek még például a következő kifejezések: *x azzal fordult y-hoz, hogy. . .*, és *x azzal hárította el y-t, hogy. . .*

A második három mondat esetében újra elő fog fordulni az igék á l l í t o t t jelentésében a MONDJA elem (x azt MONDJA (y-nak), hogy z ROSSZ; x INDULATOSAN MONDJA el y-nak HARAGJÁT z-ért; és x azt MONDJA (y-nak), hogy z JÓ). Az előfeltevések között azonban — az első három igétől eltérően — fog szerepelni a következő is: „y felelős z-ért", vagy esetleg „x tette z-t". Ugyanilyen tulajdonságai vannak a *valamiért kitüntet, gratulál, bocsánatot kér* kifejezéseknek is.

A fent elemzett közös vonások indokolják, magyarázzák talán az igék felszíni szerkezeti vonzatainak azonosságát, s az igecsoportok elemzésében kimutatott különbségek a vonzatok különbözőségét.

A félreértések elkerülése végett mindezekhez tegyük hozzá, hogy azonos felszíni szerkezeti vonzatok adódhatnak k ü l ö n b ö z ő „szótárbeli" tulajdonságokból, s egy-egy közös szótárbeli tulajdonság még csak s z ü k s é g e s d e n e m e l é g s é g e s f e l t é t e l e az azonos felszíni szerkezeti vonzatnak.

Ch. Fillmore néhány mondatban, óvatosan előadott hipotézisét látszik alátámasztani egy eltérő elvi alapokon készült empirikus felmérés a francia igék mondatbeli környezeteiről.[36] Maurice Gross nagy igeanyagon mutatta ki, hogy nincs akárcsak két olyan ige sem, melynek ö s s z e s lehetséges felszíni szerkezetei azonosak lennének, de a környezeteknek vannak k ö z ö s a l h a l m a z a i k. (Ez például azt jelenti, hogy a *megbíz* és a *vádol* igék egyaránt előfordulnak *-val, -vel* ragos bővítményekkel, ez a környezet tehát mindkét ige esetében azonos, de ha *hogy* kötőszós mellékmondattal egészülnek ki, akkor az egyik mellékmondatban kijelentő mód, a másikban felszólító mód, „kötő-

[35] Types of Lexical Information, i. h. 388—389.
[36] Maurice Gross: Grammaire transformationnelle du français, Syntaxe du verbe. Paris, 1968. 184 l.; Előadássorozat az 1972. évi pisai nyelvészeti nyári egyetemen.

mód" fog szerepelni.) GROSS maga ugyan erősen szkeptikus az elméleti általánosításokkal kapcsolatban, de vizsgálatait FILLMORE kutatásaival összevetve valószínűleg nem túlzás azt mondani, hogy a környezetek közös alhalmazait az igék azonos szemantikai vonásai (szótárbeli tulajdonságai: esetvonzatok, az állított jelentés azonos elemei, azonos előfeltevések stb.) magyarázzák, a különböző környezeteket pedig az eltérőek.

A 70-es évek elejére kialakult irányzatok

Itt az ideje, hogy összefoglalóan jellemezzük azt a két leírási keretet, elméletet, amely a tárgyalt kérdések megoldási kísérletei nyomán kb. 1971-re kialakult. Két összefoglaló munka vázolja az interpretatív és a generatív szemantikusok elképzelését: NOAM CHOMSKY "Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation"[37] című munkája, illetve GEORGE LAKOFF "On Generative Semantics"[38] című írása.

Az interpretatív szemantikusok elmélete, megkülönböztetésül az Aspectsben vázolt elmélettől, a kiterjesztett sztenderd elmélet nevet kapta. Ez a sztenderd elmélettől abban különbözik, hogy a mélyszerkezet jelentésének figyelembevétele (szemantikai interpretációja) mellett a felszíni szerkezet egyes sajátosságainak jelentésváltoztató, jelentésmódosító hatását is számításba veszi. (Vagyis ezentúl a felszíni szerkezetet is interpretálják szemantikailag.)

Az interpretatív szemantikusok véleménye szerint ez a módosítás nem érinti, nem érvényteleníti a sztenderd elmélet eddigi legfontosabb eredményeit; főleg plusz információkról ad számot. A kiterjesztett sztenderd elmélet megegyezik az Aspects modelljével abban, hogy a szintaxis független, önálló komponense a grammatikának, továbbra is szerepel a mélyszerkezet (és természetesen a felszíni szerkezet) fogalma, a szintaktikai transzformációk a mélyszerkezet szintjén kezdik meg működésüket. A szemantikai komponens a mélyszerkezet interpretációjakor — ugyanúgy, mint az Aspects-modellben — hozzárendeli az egyes lexikai tételekhez a szemantikai jegyeknek azt a halmazát, amely az illető tételt jellemzi, majd a „projekciós szabályok" segítségével összeolvassa a szavak jelentéséből és a mondat szintaktikai szerkezetéből adódó mondatjelentést. Más szóval a mélyszerkezet szemantikai interpretációját a kiterjesztett sztenderd elméletben is az egyes lexikai elemek jelentése és a mondat szintaktikai szerkezete határozza meg. A projekciós szabályok működése során, az összeolvasáskor a folyamat leáll, ha egymással össze nem férő szótári tételek vagy szintagmák kerültek egymás mellé; így jelzi a szemantikai komponens a szemantikailag rosszul formált sorokat.

A kiterjesztett sztenderd elmélet új vonása a felszíni szerkezet szemantikai interpretációja. E művelet során információkat nyerünk egyes előfeltevésekről (azokról például, amelyeket a *még ... is, csak* stb. szócskák jelenlétekor mutathatunk ki), a kvantorok és a tagadás hatóköréről (ezeket a logikai kérdések tárgyalásakor láthattuk), az anaforikus elemek (névmások) jelentéséről, a mondat téma-réma tagolásáról. CHOMSKY szerint „Ezek a meggondolások nem érintik azt a gyengébb hipotézist, hogy a mély-

[37] STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 183—217.
[38] STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 232—297.

szerkezetben kimutatott nyelvtani relációk határozzák meg a szemantikai interpretációt. Úgy tűnik azonban, hogy olyan jelenségek, mint a fókusz, a preszuppozíció, a téma és a réma, a referencia, a logikai elemek hatóköre s talán még más jelenségek is — legalábbis részben — . . . a felszíni szerkezet tulajdonságaiból határozhatók meg."[39] CHOMSKY e megállapítása azt emeli ki, hogy a mondatok jelentése alapvetően a kiterjesztett sztenderd elméletben is a lexikai elemek jelentésétől és a mélyszerkezetben ábrázolt mondattani viszonyoktól (a mondat alanya, állítmánya, az állítmány igei része, az ige tárgya stb.) függ; a mélyszerkezet interpretált jelentését lényegében nem változtatják meg a felszíni szerkezetet interpretáló szabályok. Amiről a felszíni szerkezet szemantikai interpretációjakor számot adunk, az részben nem volt kimutatható a sztenderd elmélet apparátusával (a logikai elemek hatóköre, az előfeltevések), kis részben pedig megoldásuk a régi keretben hamis vagy elégtelen eredményre vezetett. Ennyiben a kiterjesztett sztenderd elmélet az Aspects-modell kiterjesztésének és korrekciójának fogható fel.

A felszíni szerkezet interpretációjának van egy járulékos következménye is. A sztenderd elmélet képviselői szerint — mint már említettük — a mondat jelentését egyértelműen meghatározta a mélyszerkezet, s a transzformációk nem változtatták meg ezt a jelentést. A kiterjesztett sztenderd elmélet tételeiből egyértelműen következik, hogy amennyiben bizonyos jelentésbeli sajátosságokat csak a felszíni szerkezet alapján adhatunk meg, akkor a mélyszerkezettől a felszíni szerkezethez vezető derivációs folyamatban (a transzformációk során) működnek olyan szabályok is, amelyek a mondat mélyszerkezeti jelentését megváltoztatják. Vagyis az a tétel, hogy a transzformációk „jelentéstartók", csak a transzformációs szabályok egy részére lesz igaz, s megjelennek az ún. „jelentésváltoztató" transzformációk is.

Az ellentábor nyelvleírási elképzeléseit GEORGE LAKOFF foglalta össze. A LAKOFF cikkében vázolt elméletben a mondatok levezetése szemantikai—szintaktikai—logikai alapszerkezetből indul ki, mely logikai kategóriákat (predikátum, argumentumok stb.) és a fák végein szemantikai atomokat (kikövetkeztetett jelentéstani alapegységeket) tartalmaz. A szerkezet formája továbbra is fa-diagram. Mindes egyes mondat alapszerkezetéhez hozzájárulnak ezen kívül a mondatban szerepet játszó előfeltevések és a mondat téma—réma tagolását megszabó információk. A levezetések kiinduló állomása így jóval bonyolultabb, mint az interpretatív szemantikusoké. Részben maga az alapszerkezet is több kategóriát és elemet tartalmaz (a szemantikai atomokra bontás miatt), részben pedig a járulékos információk is (előfeltevések, téma-réma) végigkísérik az egész derivációt.

Ez a nyelvleírási keret abban különbözik az interpretatív szemantikusok elméleteitől — a sztenderd elmélettől és a kiterjesztett sztenderd elmélettől —, hogy a szintaxis nem alkot benne önálló, független szintet, s ezzel párhuzamosan a szemantikai komponens sem különíthető el benne. Az alapszerkezettől egyetlen összefüggő szabályrendszer vezet el a mondatok felszíni szerkezetéig; a szabályok egyöntetűen transzformációs jellegűek (vagy más megfogalmazásban megszorítások, l. később). Ebben a keretben tehát — az önálló szintaktikai szint megszüntetésével — nem lehet szemantikai interpretációról beszélni: a szemantikai interpretáció fogalmának csak olyan rendszerek esetében van

[39] Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 213. l.

értelme, ahol elkülöníthető egymástól a szintaxis és a szemantika, s a mondatok formális szerkezetét megfelelésbe lehet állítani szemantikai tartalmukkal. Itt már a levezetés kezdetén elválaszthatatlanul együtt van a formális szerkezet és a jelentés. Ez az elmélet a generatívszemantika nevet kapta (az interpretatív szemantikával szemben), s bár az elnevezés nem szerencsés — a „generatív" terminusnak ugyanis a „szemantika" jelzőjeként nem sok értelme van —, a szakirodalomban annyira elterjedt, hogy továbbra is ezt fogjuk használni.

Az interpretatív és generatív szemantikusok közti vita értékelői egyöntetűen a szembenálló irányzatok közti azonosságokat tekintik alapvetőeknek a különbségekkel szemben. Howard Maclay például erőteljesen kiemeli, hogy a vita olyan tudósok között folyik, akik „azonos módon fogják föl a nyelvészeti elemzés általános céljait. Mindannyian megegyeznek abban, hogy a nyelvészeti leírás feladata két, egymástól függetlenül meghatározható tartomány: hang és jelentés közötti kapcsolat megmagyarázása. Továbbá fenntartják, hogy a leírásnak kell tartalmaznia egy szótárt, s hogy a transzformációs szabályok, melyek mondatjelölőket mondatjelölőkre [fa-diagramokat fa-diagramokra] képeznek le, alapvető mechanizmusát alkotják a nyelvelméletnek. . ., egyikük sem tagadja, hogy különbséget kell tenni felszíni szerkezetek és mélyebb szerkezetek között."[40] Ezek a megegyező vonások elégséges alapot szolgáltatnak arra, hogy a sztenderd modellt és a belőle kialakult két újabb modellt egyetlen nyelvelmélet, a transzformációs generatív grammatikaváltozatainak, irányzatainak tekintsük.

Vannak persze különbségek is az irányzatok között; elsősorban a szemantikai komponens szerepében. A szemantikai komponens szabálytípusainak megváltoztatására és a felszíni szerkezet interpretációjára elsősorban azért került sor, mert olyan jelenségekre is kiterjesztették a grammatikai leírást, amelyeket Chomsky a sztenderd elméletből még kirekesztett. (Áll ez elsősorban az előfeltevésekre, a logikai elemek hatókörére és a téma—réma tagolásra.) Számomra úgy tűnik ezen kívül, hogy nemcsak a két új modell különbözik ebből a szempontból a sztenderd elmélettől, hanem a kiterjesztett sztenderd elmélet és a generatív szemantika között is van különbség a nyelvleírás határait illetően. A szemantikai munkák azt mutatják, hogy Chomskyék csak bizonyos fajta előfeltevésekről akarnak számot adni a leírás során, míg Lakoffék az összes előfeltevést bevonják a nyelvleírásba. Ezt a kérdést azonban mindaddig nehéz eldönteni, amíg mindkét fél (nem is kimerítő) extenzionális meghatározást ad csak a szemantikai leírás tárgyáról. A generatív szemantikusok ezen felül az utóbbi évek során egyre szélesebb területre terjesztették ki illetékességüket. Időszerű lenne tehát mindkét új irányzat részéről, ha újra meghatároznák kutatásaik tárgyát, határait.

Mindkét tábor művelőinél felmerült az a gondolat, hogy a mondatszerkezetek levezetését ne transzformációk formájában, hanem az átalakítások típusait korlátozó megszorítások formájában adják meg. A levezetés lényegét ez nem érinti; a különbség körülbelül annyi, mintha egy folyó útját méterről méterre pontosan meghatároznánk, vagy csak annyit említenénk meg, hogy a hegyek között meghúzódó völgyekben halad ilyen és ilyen irányban. Megkülönböztetnek általános és helyi megszorításokat. Az előbbiek bármely levezetés általános feltételeit rögzítik, az utóbbiak ponto-

[40] Howard Maclay: Overview: Steinberg—Jakobovits (eds.) i. m. 178. l.

san azonosak a sztenderd elmélet transzformáció-fogalmával (vagyis megadják, hogy egy meghatározott fa-diagram hogyan alakul át egy másikká).

A generatív grammatikusok közti vita tárgyalásának kezdetén említettük, hogy az interpretatív és generatív irányzat kialakulásával párhuzamosan, de a vitán kívül kezdett kialakulni a hatvanas évek végén egy olyan „irányzat", mely egyes vonásaiban a sztenderd elmélethez, másokban a generatív szemantikához hasonlít. IRENA BELLERT, MANFRED BIERWISCH, HERBERT ERNST BREKLE, CHRISTIAN ROHRER és ANNA WIERZBICZKA munkáiról van szó. Ezek a kutatók — már abban az időben is — kiváló művelői voltak a generatív grammatikának, de ezen felül rendkívül alapos formális logikai felkészültséggel is rendelkeztek. Talán ez a közös háttér az oka annak, hogy azonos irányban kezdték el a sztenderd elmélet korrekcióját. Néhány alapvető kérdésben mindannyian azonos nézeteket vallanak, de a részletkérdésekben sok a különbség közöttük, és sohasem törekedtek egységes irányzat alakítására.

A sztenderd elmélet követőihez hasonlóan mindannyian fenntartják, hogy a transzformációs generatív grammatikának v a n f ü g g e t l e n s z i n t a k t i k a i k o m p o n e n s e (mely nagyjából megegyezik a sztenderd elméletben vázolt szintaxissal), s ezzel párhuzamosan azt is, hogy a s z e m a n t i k a i s ö n á l l ó részét alkotja a grammatikának. Az önálló szintaktikai komponens fenntartásával együtt jár az a következmény, hogy szerepel náluk a s z i n t a k t i k a i m é l y s z e r k e z e t fogalma (akár mélyszerkezetnek hívják a levezetésnek ezt az állomását, akár másképp). Mindannyiuk véleménye eltér azonban a sztenderd elmélet művelőiétől a s z e m a n t i k a i k o m p o n e n s f e l a d a t á n a k é s f o r m á j á n a k megítélésében. Elégtelennek tartják a KATZ és FODOR által felvázolt, majd KATZ és POSTAL[41] által továbbfejlesztett szemantikát; vagyis nem hiszik, hogy a mondatok jelentéséről csak annyit kell tudnunk, amennyi a lexikai elemek szemantikai jellemzéséből, a mondat szintaktikai szerkezetéből és a mondat egyes részeinek „összeférhetőségéből" kiolvasható.

BELLERT, BIERWISCH és a többiek egyetértenek a generatív szemantikusokkal abban, hogy a lexikai tételek nem elemezhetetlenek, azoknak is megvan a maguk belső szerkezete, „szintaxisa". Nem hiszik azonban, hogy a lexikai egységek „szintaxisa" azonos természetű lenne a mondatok szintaxisával. Szerintük a szemantikai komponens formális szerkezetének leírására a legalkalmasabb a kijelentéskalkulusnak egy természetes nyelvre igazított változata, míg a szintaxis megtartja eredeti, sztenderd-elméletbeli formáját. A generatív szemantikusoktól tehát röviden abban térnek el, hogy önálló (interpretatív) szerepet tulajdonítanak a szemantikának, és megtartják CHOMSKY grammatikájának szintaktikai részelméletét.

A szemantikai komponens a fenti változatában nemcsak azt lesz képes reprezentálni, hogy hogyan áll össze a mondat jelentése részeinek jelentéséből, valamint hogy melyek a szinonim, kétértelmű, szemantikailag jólformált és rosszul formált mondatok (mint a sztenderd elmélet keretében), hanem alkalmas lesz arra, hogy a szemantikai megkülönböztető jegyek (szemantikai atomok) egymással alkotott viszonyait, a mondatokban szereplő kifejezések referenciális viszonyait, valamint a kvantorok és a tagadás hatókörét is modellálni lehessen benne.

[41] KATZ—POSTAL: An Integrated Theory of Linguistic Descriptions. MIT Press, Cambridge, Mass. 178 l.

Kidolgozatlansága ellenére is rendkívül ígéretesnek tűnik ez a modell, ugyanis egyesíti magában a két interpretatív modell — a sztenderd elmélet és a kiterjesztett sztenderd elmélet — és a generatív szemantikai modell pozitív vonásait: megtartja a szintalkotás elvét a grammatikában (a szintaktikai és szemantikai szint megkülönböztetését, és a szintaxison belül a transzformációs szint elkülönítését), s ugyanakkor a formális logika kategóriáinak és szabályainak alkalmazásával meg tudja oldani az összes, cikkünkben vitatott szemantikai problémát.

A vita alapkérdése: mi a szemantika tárgya?

A generatív nyelvészek vitájában furcsa módon sohasem merült fel az a kérdés, amelyre pedig minden véleménykülönbség visszavezethető: mivel foglalkozik, mit ír le a szemantika?

A vita aktuális kérdéseit követve már eddig is feltűnhetett, hogy valami homályos köd lengi be mondanivalónkat abban a pillanatban, amikor a szemantika tárgyát akarjuk kijelölni. Egyszerűen válaszolhatnánk: a jelentéstan a jelentést tanulmányozza — ha ezzel egy gondolattal is előbbre vinnénk a problémát megoldásában. A szemantika tárgyának kijelölése ugyanis attól függ, hogy mit nevezünk jelentésnek. Nincs baj, amikor olyan nyelvi szintek kijelöléséről van szó, amelyek valamilyen forma képében mutatkoznak meg: általánosan elfogadjuk, hogy a fonológia a nyelv hangállományának szerkezetét írja le, a morfológia a szavak belső szerkezetét, a szintaxis pedig (ha önállóságáról vannak is viták) a szavak, morfémák mondatokba való kombinálódásának lehetőségeit. Bizonyos mértékig ezek a szintek mind művelhetők anélkül, hogy a jelentésre hivatkoznánk. Ami viszont a jelentést illeti, az összefüggések rejtve vannak előttünk, mert nemigen találunk világos, diszkrét elemeket, melyeknek formájában a jelentést közvetlenül leírhatnánk.

Az sem egyértelműen megválaszolható kérdés, hogy egyáltalán a nyelvnek milyen egysége hordozza a jelentést. Nyilvánvaló, hogy azok a nyelvészek, logikusok, filozófusok, akik azt a kérdést teszik föl, hogy hogyan áll össze az egész jelentése részeinek jelentéséből, vallják, hogy a részeknek (szavaknak, morfémáknak) van jelentésük. A részek jelentéseként ritkábban a szó által jelölt valóságbeli dolgot, gyakrabban pedig valamilyen szellemi entitást (ideát, fogalmat) szoktak feltételezni. Az utóbbi „a jelentés konceptualista felfogása" néven ismeretes. E felfogás szerint a nagyobb egységek, szintagmák, mondatok jelentése csak bonyolultságának fokában különbözik az alkotórészek jelentésétől. A filozófia történetében sokszor és sokféle módon mutatták már ki ennek a gondolatmenetnek a hiányosságait és ellentmondásait.

Nyelvészek és filozófusok is felvetették már azt a gondolatot, hogy a szó jelentése azonos a szó használatának a szabályával, abban az értelemben, hogy a szó jelentését az a hely határozza meg, amelyet az a mondatok összességében betölt, vagyis a szó disztribuciója. Ez már jóval következetesebb, ellentmondásmentesebb felfogás, de végképp megvilágítatlanul marad benne, hogy mi a mondat jelentése, hacsak nem fogadjuk el, hogy a mondat jelentését a benne szereplő szavak jelentésének, disztribuciójának puszta összege alkotja. E koncepció is ugyanolyan természetűnek tartja tehát a mondat jelentését, mint a szóét, csak más alapelv, más nézőpont alapján.

Megengedhető ez a gondolatmenet is, csak tisztában kell lennünk azzal, hogy e tételek elfogadásával a nyelv fogalmát formájára korlátozzuk, s a „jelentés" műszónak egész speciális értelmet tulajdonítunk. Ennek megfelelően azt, hogy mondatainknak értelmük van, vagy hogy a nyelvi elemek valamilyen módon vonatkoznak a valóságra, nyelven kívüli (pszichikai? társadalmi?) összefüggéseknek tartjuk, melyeknek tárgyalására a nyelvtudomány nem illetékes. Mivel ez a felfogás a jelentést formális összefüggésnek tartja, az elemek jelentését a többi elemmel alkotott kapcsolataiként definiálja, nevezzük el a jelentés formalista felfogásának.

A fent tárgyalt két felfogás (a konceptualista és a formalista) mögött az a meggyőződés rejlik, hogy a nyelv alapegységei a szavak, morfémák, a mondatok pedig valamiképpen másodlagos formális következményei a szavak bizonyos rendben történő egymás után rakásának.

A XX. századi logikai és nyelvészeti kutatások meggyőzően bizonyították azonban, hogy a mondat több, mint másodlagos formális képződmény, s hogy a jelentés két alapvető aspektusának, az értelemnek és a referenciának[42] csak a mondat, illetve a megnyilatkozás keretében van létjogosultsága. Mind a logikai, mind a nyelvészeti szemantika szempontjából tehát a mondat, illetve a megnyilatkozás az elsődleges, s a szavaknak, morfémáknak és a náluk komplexebb egységeknek csak a mondat keretében, csak a mondat összefüggésében van jelentésük. Logikusok és filozófusok éles megkülönböztetést tesznek mondat és megnyilatkozás között: az előbbit szintaktikai, az utóbbit szemantikai alapegységnek tartják. A hazai nyelvészetben azonban kevéssé terjedt el a 'megnyilatkozás' műszó, ezért a továbbiakban is a 'mondat' szót fogom használni 'megnyilatkozás' értelemben is.

A mondat jelentésének a vizsgálata a logikában a mondatigazságfeltételeinek vizsgálatát jelenti. Cikkünk folyamán is arra figyelhettünk fel, hogy a logikai kérdések vizsgálatakor a mondatok igazságának feltételeit vizsgáltuk. Ha például a nyelvi kvantorokat tartalmazó mondatokat ugyanarra a helyzetre alkalmaznánk, akkor az egyik mondat igaz lenne, a másik hamis; mindkettő csak akkor lehetne igaz vagy hamis, ha különböző helyzeteket írnánk le velük. Petr Sgall azért tartotta a téma—réma tagolás által hordozott jelentéskülönbségeket szemantikai kérdésnek, s nem pragmatikainak, mert a különbség a mondatok igazságfeltételeinek megváltozásában nyilvánult meg. Igen ám, de míg a logikában mindig is a mondatok igazságának feltételeit értették a mondatok jelentésén, a generatív nyelvészetben eddig (legalábbis a sztenderd elmélet jelentéstanában, de a generatív szemantikusok írásainak jó részében is) ha olykor hivatkoztak is az igazságértékre, ez semmiképpen sem számított következetesen végigvitt alapelvnek. A nyelvészeti jelentéstannak nem egy felemás vonását indokolja ez a határozatlanság.

Éles határ húzható nyelvészek és logikusok között abból a szempontból, hogy milyen mértékben és milyen következménnyel hivatkoznak leírásukban az igazság fogalmára. A logikai szemantikának központi fogalma az igazság. A nyelvészetben azonban más a helyzet. Többször felmerült már nyelvészek részéről az a kérdés, hogy szolgáltathatja-e a mondatok igazságfeltételeinek vizsgálata az egészét, vagy akárcsak döntő részét is azoknak az információknak,

[42] Az értelem és a referencia közötti ismert megkülönböztetést Gottlob Frege tette meg először: Über Sinn und Bedeutung. Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 100 (1892): 25—50.

amelyeket egy nyelv szemantikai elméletétől elvárnánk. Sőt a nyelvészek egy része még ennél is élesebben teszi fel a kérdést: ki kell-e terjednie a nyelvészeti szemantikának az igazságfeltételek vizsgálatára? Mielőtt a választ megadnánk, célszerű elhatárolni egymástól két dolgot: mást jelent a mondatok igazságfeltételeinek felállítása és megint mást a mondatok igaz vagy hamis voltának tényleges megállapítása. Kezdjük az utóbbival. A mondatok igazságának vagy hamisságának megállapítása általában úgy történik, hogy megfeleléseket és meg nem feleléseket állapítunk meg a nyelvi elemek és a valóság objektumai között. Kiléphet-e azonban a nyelvészeti vizsgálat a valóságba? Egy közelmúltban megjelent szemantikai összefoglalás határozottan tagadó választ ad erre, de válaszában összekeveri egymással az imént elhatárolt két szempontot: „A filozófus meghatározhatja a jelentést saját céljaira az igazság és hamisság alapján; a behaviorista pszichológus a stimulus és válasz alapján; az irodalmár pedig az olvasó reakciójában... a nyelvész számára a 'valóságos világ' és a nyelv közötti különbség fel nem ismerése azt jelenti, hogy a szemantika körét kitágítjuk, mégpedig olyan hihetetlenül szélesre, hogy tanulmányozni kelljen mindent, amiről egyáltalán tudunk a minket körülvevő univerzumban... a nyelven b e l ü l i relációkat kell kutatni, olyanokat, mint a parafrázis vagy a szinonimia."[43] Mi mást jelent azonban a mondatok szinonimiája vagy a prafrázis, mint hogy azonos (vagy hasonló) értelmű mondatokat azonos (vagy hasonló) helyzetek leírására alkalmazhatunk? A mondatok szemantikai leírásában tehát nemigen kerülhetjük meg a mondat igazságfeltételeinek feltárását. Ugyanakkor feltétlenül igazat kell adnunk azoknak, akik nem akarják a nyelvészeti szemantikát azonosítani a világról alkotott ismereteink vagy akár tévedéseink leírásával. A jelentéstannak ezt a parttalan kiterjesztését csak azáltal kerülhetjük el, ha nem a világról alkotott ismereteinket akarjuk nyelvvé alakítani, hanem azt vizsgáljuk, hogy a nyelvi egységekhez, a m o n d a t o k h o z m i l y e n i s m e r e t e k, t a r t a l m a k t a r t o z n a k. Jogosult tehát a mondatokat olyan formában reprezentálni, olyan formára alakítani, hogy annak alapján e l v i l e g meghatározható legyen a mondatok igaz vagy hamis volta, de az igazság vagy hamisság megállapítása már nem a nyelvtudomány feladata. Fentebb föltett kérdésünkre tehát a következőképpen válaszolhatunk: a nyelvészeti vizsgálat feladatának tarthatjuk a mondatok igazságfeltételeinek megadását (vagyis a mondatoknak olyan formában történő leírását, amelynek alapján a mondatainkban foglalt explicit és implicit állítások igazságértéke eldönthető), de az már nem a nyelvész dolga, hogy ezeknek az állításoknak a konkrét igazságértékét eldöntse.

Gondolatmenetünknek van azonban még egy következménye. Ha a nyelvészeti jelentéstannak a nyelvi egységekhez (mondatokhoz) tartozó tartalmat, s nem a világról alkotott ismereteink nyelvvé (mondatokká) alakulását kell leírnia, akkor a mondatok szintaktikai szerkezete és a mondatban szereplő elemek határozzák meg a mondat értelmét és referenciális viszonyait, nem pedig fordítva. Ez az összefüggés pedig bizonyos értelemben az interpretatív szemantika koncepciójával áll összhangban.

A mondatok igazságfeltételeinek fenti értelemben értett leírása nem történhet meg közvetlenül a mondat felszíni szintaktikai szerkezete és a mondatban szereplő elemek alapján. Bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a monda-

[43] Geoffrey Leach: Semantics, Penguin Books, 1974. 4, 5, 9. l.

tok felszíni szerkezete többértelműségeket tartalmaz, ezért a felszíninél „mélyebb", többértelműségektől mentes (kikövetkeztetett) mondatszerkezetek alkalmasak a jelentés kimutatására. A cikkünkben tárgyalt logikai kérdések alapján azonban megbizonyosodhattunk arról, hogy a szintaktikai mélyszerkezet sem megfelelő forma bizonyos jelentéskülönbségek feltárására: a nyelvi kvantorok sorrendjéből vagy a kvantorok és a tagadószó egymáshoz viszonyított sorrendjéből származó jelentéskülönbségek leírásához „finomabb" szerkezetre van szükség, mint a szintaktikai mélyszerkezet. Ugyancsak finomabb összefüggésekhez kell folyamodnunk, ha számot akarunk adni az egyes lexikai elemek belső szerkezetéről, vagyis a „szemantikai jegyek" rendszeréről, vagy a mondatainkban szereplő előfeltevésekről. E kérdések mindegyike vagy az értelem, vagy a referencia meghatározásához járul hozzá, vagyis most már erről az oldalról megközelítve: a szintaktikai mélyszerkezetnél finomabb szerkezet feltárására van szükség, ha a mondatok jelentésének két aspektusát, az értelmét és a referenciát akarjuk a leírás tárgyává tenni.

A nyelvi jelentésnek a fent tárgyaltakon kívül még (legalább) egy felfogása ismeretes. Ludwig Wittgenstein késői munkáinak[44] hatása nyomán alakult ki az a felfogás, mely a nyelvi egységek (mondatok, megnyilatkozások) jelentését használatukkal azonosítja. Természetesen a mondatok használatának szabályai vannak.

A formalista jelentésfelfogás ismertetését azzal kezdtük, hogy ez a koncepció a szavak jelentését a szavak használati szabályaként értelmezi. A szavak használati szabálya abban az értelemben formális (szintaktikai) összefüggés volt. A Wittgenstein-féle felfogás nem elsősorban szavak, hanem mondatok jelentéséről, mondatok használati szabályairól beszél. A formalista jelentésfelfogástól tehát már abban is eltér, hogy nem a szót, hanem a mondatot tartja a nyelv alapegységének. Részben ebből is következik a „használati szabály" eltérő értelmezése is. A mondatok használati szabálya itt a mondatok adekvát, helyzethez illő, kommunikációs célnak megfelelő használatát jelenti, tehát például azt, hogy parancsot nyelvi formában akkor adok helyesen, helyzethez illően, ha társadalmi helyzetemnél fogva „jogomban áll" partneremnek parancsolni, ha partnerem előreláthatólag képes a parancs teljesítésére, ha valóban szeretném, hogy beszédpartnerem megtegye a parancsban megfogalmazott cselekvést stb.

Míg a formalista és a konceptualista jelentésfelfogásból kirekesztődtek a mondat igazságfeltételei, a logikai szemantika elsődlegesen ennek a leírását célozza, a használat-elmélet a mondatok jelentésének csak egyik aspektusaként tartja számon az igazságfeltételeket; a nyelvi jelentésbe a szemantikai tényezőkön túl beleért minden pragmatikai tényezőt is. E felfogás pillanatnyi hátránya éppen a jelentés-fogalom kiszélesítésében rejlik: nem tudjuk még, hogy végesek-e, s hogy milyen formában írhatók le a nyelvi kommunikáció pragmatikai tényezői. A legújabb logikai és nyelvfilozófiai kutatások (főként a később tárgyalandó beszédaktus-elmélet) megtették már az első bíztató lépéseket a pragmatika feltárásában, de távol vagyunk még attól, hogy ez a terület a logika vagy a nyelvtudomány jól definiált, formálisan leírható fejezetei közé tartozna.

[44] L. Wittgenstein: Philosophical Investigations, Oxford, 1953.

A nyelvi jelentést tehát eltérően értelmezi a konceptualista illetve a formalista felfogás, a logikai szemantika, valamint a használat-elmélet. A szavak szűk értelemben értett tartalmi vagy formális sajátosságaként értelmezi a konceptualista illetve a formalista jelentésfelfogás, a mondat jelentését pedig mindkettő mint a részek jelentéséből összeadódó komplex egységet kezeli. A logikai szemantika a mondat jelentését az igazságfeltételek alapján definiálja, miközben számot ad a mondatnak és részeinek értelmi és referenciális sajátosságairól; a használat-elmélet pedig ezen felül a pragmatikai tényezőket is beleérti a mondatok jelentésébe.

E kis kitérő után visszatérve a generatív grammatika irányzataihoz megállapíthatjuk, hogy a sztenderd elmélet szemantikai komponensében a szerzők csupán azt tűzték ki célul, hogy megadják, hogyan áll össze a mondatok jelentése részeinek jelentéséből, s a projekciós szabályok segítségével a mondatok mint komplex, szavakból álló jelentéstani egységek közül ki tudták „válogatni" azokat, amelyek szemantikailag jól formáltak, amelyek ellentmondást vagy szemantikai anomáliát tartalmaztak stb. A sztenderd elmélet jelentéstanának n e m v o l t c é l j a, hogy számot adjon a mondatok igazságfeltételeiről. Ellentmondásos módon azonban már a kezdetekben szerepeltek a mondatszerkezetekben olyan mutatók (indexek), amelyek a mondatokban szereplő kifejezések referenciális viszonyaira vonatkoztak — eleinte ezek nélkülözhetetleneknek tűntek a névmások jelentésének leírására —, de nem szerepelt a kvantifikáció művelete, alapelemeikre voltak bontva a lexikai egységek, de a szemantikai jegyek egymással alkotott hierarchikus összefüggéseit nem lehetett a modellben megfelelően ábrázolni. Más szóval: voltak a szemantikai elméletben a referencia és az értelem leírását célzó mozzanatok, de a szemantikai elmélet célja nem a referencia és/vagy az értelem leírása volt.

A kiterjesztett sztenderd elmélet modelljében még gyakrabban tűnnek fel olyan fogalmak, amelyek egy logikai szemantika „kelléktárában" az igazság meghatározásában vesznek részt (preszuppozíciók, referencia, logikai elemek hatóköre), de a kiterjesztett sztenderd elmélet szemantikája sem tartja feladatának az igazságfeltételek meghatározását.

Mind a sztenderd, mind a kiterjesztett sztenderd elmélet keretében s z e m a n t i k a i j e g y e k e t t a r t a l m a z ó f a - d i a g r a m o k alkotják a mondatok szemantikai szerkezetét. Három kiváló logikus: RICHARD MONTAGUE, DAVID LEWIS és a nyelvészből logikussá lett BARBARA PARTEE egybehangzó nyilatkozata[45] állítja azonban, hogy egy ilyen „jelentéstan" lehet ugyan hasznos, tartalmazhat jó információkat, csak éppen neve nem fedi tárgyát, ugyanis amennyiben a j e l e k n e k j e l e k k e l v a l ó k a p c s o l a t a i t, a mondatrészek mondattá szerveződésének módjait írja le, *per definitionem* s z i n t a x i s, legalábbis „finomított szintaxis". A szemantikai magyarázatot pedig — teszi még hozzá DAVID LEWIS[46] — ez a modell egy szinttel eltolja, ugyanis ha az *agglegény* szó jelentéseként a *'hímnemű, felnőtt, emberi lény, aki nőtlen'* jegykapcsolatot adja meg, akkor a jegykapcsolat tagjainak és a jegyek közti viszonynak a jelentése marad megmagyarázatlanul, értel-

[45] RICHARD MONTAGUE: English as a formal language: B. Visentini (et al.) Linguaggi nella societá e nella tecnica. Milan, 1970. 102—122. l.; DAVID LEWIS: General Semantics: HARMAN—DAVIDSON (eds.) Semantics of Natural Language, Reidel, 1972. 169—218.; BARBARA PARTEE: Montague Grammar and Transformational Grammar, UCLA, 1973. Mimeo.

[46] I. m. 169—170.

mezés nélkül, s az érvelés a nem éppen megtisztelő végtelen regresszus nevet kapja. Még szigorúbban és következetesebben érvelt NYIRI JÁNOS KRISTÓF „Szemantika nélkül" című cikkében.[47] NYIRI szerint ha a szavak, morfémák kapcsolódási szabályait kimerítően tudjuk jellemezni a szintaxisban úgy, hogy minden egyes előfordulásukat környezetükre hivatkozva adjuk meg (a szintaxis szubkategorizációs szabályainak segítségével), akkor minden lényeges információt megkapunk a szintaxis keretében, s levonhatjuk azt a népszerűtlen, de tökéletesen konzisztens következtetést, hogy nincs szükség szemantikára.

A sztenderd elmélet és a kiterjesztett sztenderd elmélet szemantikai komponensének feladatát tehát elég szűken értelmezték a szerzők; mindössze azt tekintették célnak, hogy a szavakból, morfémákból összeálló mondatokat szemantikai (illetve szemantikainak vélt) formában reprezentálják, s kiszűrjék közülük az anomáliákat tartalmazó, a többértelmű és az egymással parafrázis viszonyban álló mondatokat. Logikusok és filozófusok szerint ha csupán ezt tartjuk a szemantikai leírás feladatának, akkor jelentéstan címen tulajdonképpen a szintaxist folytatjuk, más értelmezésben pedig ez a „szemantika" visszavezethető a szintaxisra, modellálható tiszta szintaktikai formában is.

Nehezebb feladat előtt állunk, ha a generatív szemantikai irányzat jelentésfelfogását akarjuk jellemezni. Eleinte a generatív szemantikusok is szemantikai jegyeket tartalmazó fa-diagramokat tételeztek fel a mondatok szemantikai szerkezeteként, tehát a logikusok kritikája (hogy ti. ez nem szemantika, hanem szintaxis) erre a felfogásra ugyanúgy érvényes, mint az interpretatív szemantikusok modelljeire. Időközben azonban úgy tűnik, hogy a fa-diagram formában megadott ábrázolás egyenértékűvé vált egy természetes nyelv leírására igazított formális logikai leírással, amely mint ilyen a mondatok igazságfeltételeinek meghatározására alkalmas. E szerkezetekhez csatolják az előfeltevések halmazát és a mondat téma—réma tagolására vonatkozó információkat. Ebben a formájában a generatív szemantikai modell a logikai szemantika jelentésfelfogását látszik követni. A legutóbbi években azonban bevonultak az alapszerkezetekbe a pragmatikai tényezőket reprezentáló formulák is (a mondatok használati szabályait rögzítő állítások), s így a generatív szemantika a használat-elmélet felfogása felé közelít. Amennyire a részlet-tanulmányokból és a nagyon is prognosztikus jellegű elméleti cikkekből következtetni lehet az elmélet alakulására, időközben elsikkadt a generatív grammatikának az az eredeti törekvése, hogy a mondatot mint szintaktikai kategóriát definiálja. Nagyon is kétségesnek tartom, hogy a generatív szemantikusok által föltett szemantikai—logikai—szintaktikai alapszerkezet tartalmazhatja-e egyszerre a „mondat" szintaktikai és (amennyiben lehetséges ilyen) szemantikai, valamint pragmatikai meghatározását, leírását. Azt hiszem, ez a veszteség az ára annak, hogy feladták az önálló, független szintaxis tételét, s elmosták a határt a szintaxis és a szemantika (s újabban a pragmatika) között.

Számomra a „névtelen" irányzat, a BIERWISCH, BELLERT, ROHRER stb. munkái által képviselt koncepció jelentésfelfogása tűnik legbíztatóbbnak. Ők a független szintaktikai komponens tételének megtartásával megőrizték

[47] ÁNyT 7 (1970): 189—207.

a „mondat"-kategória szintaktikai jellegét (a lehetséges mondatszerkezeteket a szintaktikai komponens szabályai hozzák létre, definiálják), a szemantikai komponensben pedig a mondat logikai-szemantikai finomszerkezetét írják le, mely alkalmas az értelem és a referencia összefüggéseinek kimutatására. Bierwischék a logikai szemantika koncepcióját vallják, a mondat jelentését igazságfeltételei alapján írják le.

A beszédaktus-elmélet

Nem lenne teljes a képünk a generatív grammatika másfél évtizedes alakulásáról, ha nem említenénk meg egy olyan gondolatrendszer hatását, amely — azt hiszem — nemcsak a nyelvtudományt, hanem a pszichológiát s talán az ember társas viselkedésének elméletét is forradalmasítani fogja. Ezúttal azonban az eddigiekkel ellentétes utat választok a bemutatásra. Nem azokat a kérdéseket emelem ki, amelyeknek a megoldása a nyelvészetben szükségessé tette az új gondolatrendszerhez való közelítést — amint azt a logikai kérdések tárgyalásakor tettem —, hanem magát az új elméletet, a beszédaktusok elméletét vázolom nagy vonalaiban.

A beszédaktus-elmélet persze n e m a generatív grammatika irányzata; nem is nyelvészek, hanem filozófusok alkották meg. Jelentősége azonban igen nagy a nyelvelmélet, s így a generatív grammatika szempontjából is.

Mi a különbség aközött, ha azt mondjuk: *Ennek a szobának két ajtaja van*, vagy ha így szólunk: *Fogadok veled tíz forintban, hogy Mari nem jön el*, vagy így: *Megígérem, hogy holnap újra eljövök?* Első mondatunk kétségtelenül egy tényállást ír le, annak rendje s módja szerint utal a valóság elemeire, eldönthető róla, hogy igaz vagy hamis, s ha a konceptualista jelentésfelfogást valljuk, akkor mondhatjuk, hogy a *szoba*, az *ajtó*, a *kettő* ideájához (fogalmához, jelentettjéhez) hozzáasszociáltuk a *szoba*, az *ajtó*, a *kettő* hangsort. A mondat által jelölt tényállás pedig akkor is fennáll, ha történetesen úgy határozunk, hogy nem szólalunk meg, a mondatot nem mondjuk ki. Második és harmadik mondatunk esetében azonban bajba kerülünk a magyarázatkor: milyen valóságbeli objektumra vagy tényállásra vonatkozik a *fogadok veled* vagy a *megígérem* kifejezés vagy az egész mondat? Állíthatom-e, hogy létezik a fogadás vagy az ígéret ténye abban az esetben, ha nem mondom ki a mondatokat? Tehetek-e másképp, ha fogadni vagy ígérni akarok, mint hogy azt mondom: *fogadok...*, *ígérem...?* Igen, esetleg tehetek; azt mondom: *Mibe!?* (de a hallgató ezt fogja érteni: *Fogadok veled bármiben, hogy...*), s azt mondhatom: *Holnap újra eljövök* (s a hallgató ezt érti: *Megígérem, hogy holnap újra eljövök*). Eldönthetjük-e, hogy igazat mondtam vagy hamisat, ha azt mondom: *Fogadok veled...?* S végül mit csinál valaki, ha fogadni akar? Azt mondja: *Fogadok veled...*

"How to do Things with Words" a címe John L. Austin klasszikussá vált posztumusz könyvének,[48] amely a nyelvről, nyelvtudásról, kommunikációról alkotott ismereteinket jelentős mértékben megbolygatta.

Austin könyvét a fentiekhez hasonló kifejezések elemzésével kezdi. Kimutatja, hogy vannak olyan kifejezések nyelvünkben, amelyeknek a k i-

[48] Oxford University Press, 1962. 166 l.

mondása azonos az illető cselekvés végzésével; ezek a kifejezések kimondva cselekvéseknek számítanak, még abban az értelemben is, hogy új szituációkat teremtenek, amelyekhez azon túl viselkedésünket szabnunk kell (egy ígéret után el vagyok kötelezve, egy kérdés feltétele után partnerem válaszolni kénytelen, a köszönésre visszaköszönéssel illik reagálni).

Ezeket a kifejezéseket AUSTIN performatív (megvalósító) kifejezéseknek nevezte, szembeállítva őket azokkal a kifejezésekkel, megnyilatkozásokkal, amelyek csak megállapítanak, konstatálnak. Tovább boncolgatva nyelvi megnyilatkozásainkat azonban úgy találta, hogy a konstatív mondatokat (mint: *Ennek a szobának két ajtaja van*) sem szoktuk úgy használni, hogy ne akarnánk beszédpartnerünket felvilágosítani, informálni, vagy más hanghordozás esetén figyelmeztetni, esetleg fenyegetni; a konstatív megnyilatkozásokat sem mormoljuk csak úgy, minden cél nélkül magunk elé. Vagyis megnyilatkozásaink a használatban mindig valamilyen cselekvést valósítanak meg, megnyilatkozásainkáltal mindig csinálunk valamit. Cselekvésünket hol nyíltan bevalljuk: *Figyelmeztetlek, hogy ennek a szobának két ajtaja van;* hol pedig csak hanghordozásba, hangerősségbe, gesztusokba rejtjük. Innen ered a nyílt (explicit) és rejtett (implicit) performatív kifejezés megkülönböztetése.

Ha azonban minden megnyilatkozásunk cselekvés, akkor nincs értelme a konstatív terminusnak, mert minden beszédtevékenységünk nyílt vagy rejtett performatívum. Egy másfajta megkülönböztetést érdemes inkább megtennünk: elemző munkával leválaszthatjuk minden egyes megnyilatkozásunkról azt, amit teszünk attól, amit kimondunk. Amit a kimondáskor létrehozunk, az nem más, mint egy hangsor, amelynek szegmentumai valahogyan részét képezik egy nyelvtannak, beletartoznak a szókincsbe, és van valamilyen saját jelentésük. Amit teszünk, az cselekvés, olyan aktusok, beszédaktusok produkálása, mint egy kérdés feltevése, parancs, ígéret, fenyegetés, figyelmeztetés, bocsánatkérés, köszönés, kételkedés. A megnyilatkozásnak ezt a két oldalát, két aspektusát AUSTIN lokúciónak és illokúciónak nevezte.

Lokúció és illokúció különbségét jól megfigyelhetjük, ha elgondoljuk, mi történik, ha valaki hozzánk fordul, s ezt mondja: *A lakáskarbantartó ügyeletet keresem.* A legvalószínűtlenebb dolog, hogy erre azt válaszoljuk: *Ez derék dolog, kérem, csak tessék.* Pedig beszélőpartnerünk egy kijelentő mondatot mondott, amelyről úgy tudjuk, hogy a világ, lelkiállapotunk vagy gondolataink leírására szolgál. Mi ennek ellenére ezt a kijelentő mondatot kérdésnek fogjuk tekinteni (úgy interpretáljuk, hogy partnerünk a kérdezés cselekvését hajtotta végre), s úgy válaszolunk, mintha ezt mondta volna: *Azt kérdezem öntől, merre van a lakáskarbantartó ügyelet.* Máskor éppen ellenkezőleg, egy kérdést fogunk másképp interpretálni: *Nem mész el innét!?* — mondják, s írásban a hanglejtést megjelölhetjük felkiáltójel-kérdőjellel. A válasz legvalószínűbben a viselkedés helyzethez való igazítása.

Mivel általában egyformán interpretáljuk ezeknek a furcsa formájú megnyilatkozásoknak az illokúciós értékét (azt, hogy milyen cselekvést akart általa beszédpartnerünk megvalósítani), fel kell tételeznünk, hogy ezeket az aktusokat szabályok teszik lehetővé, amely szabályok megtanulása részét képezi a nyelvi viselkedés elsajátításának.

A beszédaktusoknak van egy harmadik aspektusuk is, amit AUSTIN perlokúciónak nevezett: az a hatás, amit megnyilatkozásom beszédpartneremben kivált (megijesztés, elszomorítás, kiábrándítás stb.). A perlokúció nem tartozik megnyilatkozásomhoz mint cselekvéshez, hanem annak következménye.

Térjünk vissza a performatív kifejezésekhez. E kifejezések kimondásakor tehát teszünk valamit. A beszélő közösségben meglevő konvenció alapján értelmezzük a *fogadok* vagy *ígérem* hangsor kimondását a fogadás vagy ígéret cselekvés megvalósításának. Hogy a hangsor maga a cselekvés megvalósítása, nem pedig egy jel, ami valami helyett áll, valamit jelöl, azt kiválóan példázza a jelenség fonákját kihasználó részlet Janikovszky Éva és Réber László gyerekkönyvéből:[49] „... akárhogy figyeltem az igazgató bácsira, nem láttam, hogy a tanév mikor nyílt meg, pedig előtte még szólt is, hogy most fogja megnyitni." A *megnyitom* hangsor elhangzása tehát maga a megnyitás aktusa.

Ezzel a sajátossággal függ össze a performatív kifejezések némely nyelvi tulajdonsága is. Ha egy nyílt performatív kifejezést tartalmazó mondatot egyenes idézésből függő idézéssé alakítok, akkor törölhetem az egyenes idézés főmondatának igéjét:

Anna ezt mondta: Megígérem, hogy nem felejtem el.
⇒ *Anna megígérte, hogy nem felejti el.*

Ha azonban az egyenes idézés nem tartalmaz nyílt performatív kifejezést, akkor a főmondat igéjének törlése megváltoztatja a függő idézés jelentését:

Jancsi ezt mondta: Elhozom a könyvet Máriának.
⇏ *Jancsi elhozta a könyvet Máriának.*
⇏ *Janosi elhozza a könyvet Máriának.*

Jóllehet mindkét esetben az ígéret beszédaktusa szerepelt az idézetben, csak egyszer nyílt, másodszor pedig rejtett formában.

Megtörténik az is, hogy egy-egy határozó vagy alárendelt mondat nem tartozik a főmondathoz, hanem ahhoz a nyílt performatív kifejezéshez, melynek a mondat rejtett (implicit) megvalósítását képezi:

Pali nyilvánvalóan nem jóindulatú.
≈ *Nyilvánvalónak tartom, hogy Pali nem jóindulatú.*

Pali elment, ha még nem hallottad volna.
≈ *Megmondom neked, ha még nem hallottad volna hogy Pali elment.*

Ha mindent olyan jól tudsz, miért ment el János?
≈ *Ha mindent olyan jól tudsz, akkor megkérdezem tőled, hogy miért ment el János.*

A fenti összefüggések arra indították a generatív szemantika képviselőit, hogy a beszédaktus-elmélet tanulságait beépítsék nyelvleírási apparátusukba.

[49] Velem mindig történik valami, Móra, 1972. 7. l.

Javaslat született arra, hogy minden egyes levezetett mondat kapja meg az illokúciós értékét kifejező környezetet, vagyis ágyazódjék bele egy olyan mondatba, amely tartalmazza a beszélőt, a hallgatót, a megfelelő nyílt performatív kifejezést, a megnyilatkozás helyét és idejét stb. A javaslat ellen sokan tiltakoztak, s a tiltakozás jogos, nem utolsó sorban azért, mert felemás megoldást szül: le fogjuk tudni vezetni: a *nyilvánvalóan* határozott tartalmazó mondatot, de nem fogunk tudni mit kezdeni a következő szerkezettel: **Azt kérdezem tőled, hogy a lakáskarbantartó ügyeletet keresem.*

G. LAKOFF is előjött egy javaslattal.[50] Ő már számol az előbbi problémával, s a nehézségek elkerülésére fölöttébb bonyolult formális eljárást ajánl, melynek az a lényege, hogy a beszédaktusok pragmatikai feltételeit logikai formában leírt állítások formájában kell az alapszerkezetekhez csatolni. Egyelőre azonban jobbnak látom, ha a beszédaktus-elmélet filozófus művelőinek egyszerű, közérthető kifejtését követjük. Érdemes emellett megemlíteni, hogy született már egy nyelvészeti munka is, mely átgondoltan és komolyan számításba veszi a beszédaktus-elmélet tanulságait, de szerzője, OSWALD DUCROT nem kötelezte el magát egyetlen nyelvészeti irányzat mellett sem; minimális formális apparátussal dolgozik (legalábbis a generatív nyelvészek többségéhez képest), s inkább a nyelvi anyag természetéből bontja ki következtetéseit.[51]

Haladjunk azonban tovább a beszédaktus-elmélet érvelésének nyomán. JOHN R. SEARLE, a fiatalon elhunyt AUSTIN gondolatainak továbbvívője kimondja „Speech Acts" című könyvében,[52] hogy a nyelv elmélete része a cselekvés elméletének. SEARLE a beszédaktusokat tekinti a kommunikáció alapegységeinek, nem a szót, szimbólumot vagy a mondatot. Beszélni szerinte annyit jelent, mint szabályok szerint viselkedni. A nyelvi viselkedés elmélete azonban ettől még megmarad langue-szintű tudomány lenni. Langue-en azonban már nem pontosan azt kell érteni, amit Saussure értett; benne van az új langue-fogalomban a megnyilatkozások cselekvésértékének szabályrendszere is.[53]

Tegyük fel újra SEARLE-lel együtt a nyelvtudomány és a filozófia közös kérdését: mi a jelentés? A nyelvi egységek, mondatok különböző szituációkban történő használatának szabálya, vagy a szavak konceptuális tartalmából ill. formális tulajdonságaiból összeálló komplex egység?

SEARLE a következőképpen oldja meg a gordiuszi csomót: nincs kétféle jelentés, nincs kétféle szemantika; az említett két álláspont ugyannak a dolognak kétféle aspektusa. Minden egyes mondatnak van egy lokúció-szintű jelentése, mely a részek jelentésének egésszé kombinálódásából adódik, s minden egyes mondatot — éppen e jelentése folytán — használhatnak egy sor beszédaktus megvalósítására. A használatban nyilvánul meg a mondatok illokúciós jelentése. A megnyilatkozásban megvalósított beszédaktus illokúciós értéke a mondat lokúciós

[50] D. GORDON—G. LAKOFF: Conversational Postulats: Papers from the Seventh Regional Meeting Chicago Linguistic Society, Chicago, 1971. 63—85.

[51] OSWALD DUCROT: Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique. Paris, 1972.

[52] Cambridge University Press, 1969.

[53] SAUSSURE és a beszédaktus-elmélet langue-fogalmának különbségét szép, mélyreható tanulmányban elemzi O. DUCROT. (SEARLE: Les actes de la parole. Paris, 1973. Introduction.)

jelentésének függvénye. Akárhogy is igyekszünk, nem tudunk ígéretet, kérést vagy jótanácsot komponálni a *Lehet, hogy hab vagy cukrozott tejen* mondatból, mert lokúciós jelentése nem teszi lehetővé, hogy ígéretként vagy jótanácsként funkcionáljon. S más részről minden beszédaktus is megfogalmazható különböző mondatok formájában, feltéve, ha a mondatok lokúciós jelentése lehetővé teszi az illető beszédaktus illokúciós értékét.

Sót például a következőképpen kérhetünk:

Kérlek, hogy add ide a sót.
Ide tudnád adni a sót?
Megtennéd, hogy ideadod a sót?
De sótlan ez a leves!
Cukrot tettél a levesbe? stb.

Searle szerint ha csak a részek és az egész jelentését vizsgáljuk, csak a formális vonásokat tanulmányozzuk, anélkül, hogy számot vetnénk szerepükről a beszédaktusokban, az olyan, mintha a pénz- és hitelrendszereket formális szempontból tanulmányoznánk, anélkül, hogy számot adnánk arról, hogy milyen szerepet játszanak a kereskedelemben.

Az igazság kategória ebben az elméletben másodrendű és viszonylagos fogalommá válik, ugyanis a megnyilatkozások egy kis hányadának, az állító mondatok egy részének vagyunk képesek csak igazságértékét tulajdonítani. Nem vethető fel az igazság kérdése a kérdő és óhajtó mondatoknál, az ígéreteknél vagy a köszönéseknél.[54] Sőt az állítások egy részéről is csak nagy nehézségek árán tudjuk megmondani, hogy igazak vagy hamisak, mert ugyan ki tudná eldönteni, hogy a *Franciaország hatszög alakú* mondat igaz vagy hamis.[55]

A jelentés kétféle aspektusának tétele cáfolja, hogy összeegyeztethetetlen lenne az a két — a filozófia történetében — egymással szemben álló felfogás, miszerint a jelentés az egyszerű ideák összetett ideákká kombinálódása, illetve a jelentés a kifejezések használatának szabálya az egyes helyzetekben. Összebékíthető tehát Locke Berkeley-val, és a korai Wittgenstein a késői Wittgensteinnel. A normától eltérő mondatokat használók pszichiáterhez utalása pedig nem jelenti azt, hogy a szemantikai anomáliák tanulmányozása ne tartozna a nyelvtudomány körébe, ha a nyelv elméletét a nyelvi viselkedés elméletének tekintjük.

Úgy tűnik, szélesebb keretek között vehetjük most végül újra sorra a dolgozatban szóba került nyelvleírási elméleteket. Próbáljuk meg a beszédaktus-elmélet fogalmaiban kijelölni, mit is tartanak a nyelvleírás tárgyának, s a teljesebb áttekintés kedvéért említsük meg, mit produkáltak az elmúlt másfél évtized alatt.

A sztenderd elmélet — kiterjesztett sztenderd elméletté módosítva — a lokúció szintjét veszi célba, s bevallottan nem akar számot

[54] Searle könyvének megjelenése óta sikerrel kecsegtető kísérlet történt a nemállító mondatok igazságfeltételeinek leírására a logikában. Az új felfogás szerint a performatív kifejezések operátorokként funkcionálnak a különböző illokúciós értékű mondatok esetében. L. David Lewis: General Semantics, i. h. Altrichter Ferenc: A mondat jelentése, NyK. 1975/2. 398—9.

[55] Austin vetette fel ezt a kérdést. Halála óta a logikai szemantika fontos kutatási területévé vált a „lehetséges világok szemantikája", ahol nem okoz különösebb gondot az ilyenfajta mondatok igaz vagy hamis voltának eldöntése.

adni a megnyilatkozások illokúciós értékéről. Mivel azonban a kettő között nem húzható világos, éles határ, szükségszerűen megmagyarázhatatlan marad az elméletben a deixis, a performatív kifejezések valóságos értéke és bizonyára egy sor más kérdés is. Kétséges az is, hogy a szemantikai komponens milyen mértékben tudja feladatát ellátni, ugyanis az irányzat a jelentést igen speciális értelemben fogja fel. A sztenderd elmélet által „generált" mondatok nemcsak abban különböznek a nyelvi megnyilatkozásoktól, hogy típusai (*type*-jai) a kimondható mondat-*token*eknek, hanem abban is, hogy nem tartalmazzák a beszédaktus-típusok (*type*-ok) illokúciós értékeit sem. Vitathatatlanul alkalmas azonban a sztenderd elmélet arra, hogy saját határain belül számot adjon a nyelv részrendszereiről: bizonyítja ezt egy sor fonológiai és főleg szintaktikai kötet. Szép, minden eddiginél alaposabb mondattani leírások születtek ebben a keretben az angol, a francia, az algonkvin indián blackfoot, a fülöp szigeti kapampangan és a japán nyelvről.[56] Az irányzat elméleti összefoglalásának az „Aspects" és a „Deep Structure,, Surface Structure and Semantic Interpretation" című Chomsky-mű tekinthető. Megszületett a kiterjesztett sztenderd elmélet első összefoglaló szemantikai munkája is, Ray S. Jackendoff „Semantic Interpretation in Generative Gram mar"[57] című műve.

Az idők során egyre jobban bővítette tárgyát a generatív szemantikai irányzat. Ma már úgy tűnik, hogy a beszédaktus-elmélet lokúció-illokúció fogalmaival fedhető területet tekintik leírásuk tárgyának. Rengeteg új megfigyelés, fínom érzékű részlettanulmány és formalizálási kísérlet írható a számlájukra. Összefoglaló nyelvi leírás e keretben még nem született; az irányzat művelői szerint ma inkább a nyelvi adatok minél alaposabb tanulmányozásának van itt az ideje. Az elméleti összefoglalást George Lakoff két művében (On Generative Semantics,[58] Linguistics and Natural Logic[59]) találhatjuk meg, a tanulmányokat pedig az utóbbi kb. öt évben megjelent főleg szemantikai tárgyú) kötetekben és folyóiratokban.

Töredékes jellege ellenére Bierwischék koncepciója közelíti meg a legjobban a mondatok lokúciós szintjének leírását, mivel a sztenderd szintaxist elméletileg megalapozott, referenciáról és értelemről számot adó szemantikával egészítik ki. Komoly eredményként tartható számon Brekle könyve az angol szóösszetételekről, Wierzbiczka gyűjteményes szemantika-kötete és Rohrer elméleti gondolatokban is gazdag könyve[60] a francia mondatokról. A legteljesebb elméleti áttekintést a szemantikai részelméletről Manfred Bierwisch „On Classifying Semantic Features"[61] című tanulmánya tartalmazza.

Végül másfél évtized után érdemes újra elővenni Noam Chomsky első nyelvészeti könyvét, a „Syntactic Structures"-t. A szemantikáról szóló feje-

[56] Stockwell—Schachter—Partee: The Major Syntactic Structures of English, 1973. 847 l.; Dubois—Dubois-Charlier: Éléments de linguistique française; Syntaxe. Paris, 1970. 295 l.; D. G. Frantz: Toward a Generative Grammar of Blackfoot, SIL 1971. 151 l.; L. T. Mirikitani: Kapampangan Syntax, The University Press of Hawaii, 1972; S. Kuno: The Structure of the Japanese Language, The MIT Press, 1973. 406 l.

[57] The MIT Press, 1972. 400 l.

[58] I. h.

[59] Synthese, 22 (1970): 151—271.

[60] Brekle, i. m.; Wierzbiczka, i. m.; Rohrer, i. m.

[61] Steinberg—Jakobovits (eds.) Semantics, Cambridge University Press, 1971. 410—436.

zetben néhány rendkívül érdekes megállapítást találhatunk. Az 1957-es CHOMSKY szerint a szemantika valódi kérdése a következő: „Miként hozhatók működésbe egy nyelv szintaktikai eszközei a nyelv tényleges használatában?" (93. l.) „A formális és szemantikai jegyek közötti megfeleléseket a nyelvnek egy általánosabb elméletén belül kellene tanulmányozni, amely a nyelvi forma elméletét és a nyelv használatának elméletét mint részeit foglalná magába." (102. l.) Akkor még sejteni sem lehetett, hogy is nézne ki ez a két aspektust egyesítő elmélet. 1965-ben is meg kellett még elégedni a nyelvi forma egy teljesebb elméletével. Lehet, hogy nem tévedek, ha a nyelvhasználatnak a CHOMSKY által elképzelt szélesebb elméletét a beszédaktus-elmélet keretében látom kibontakozni?

RADICS KATALIN

A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról

1. A palatoveláris magánhangzó-harmónia (palatovelare Vokalharmonie) — vagy másképpen vertikális magánhangzó-harmónia (vertikale Vokalharmonie) — esetében a (vegyes hangrendű szavak kivételével) egy szóban vagy csak palatális, vagy csak veláris magánhangzók lehetnek, vagyis az egymással kapcsolódó magánhangzók a fonológiai leírásokban és ábrázolásokban vertikális tengely mentén helyezkednek el. Ilyen típusú magánhangzó-harmónia van például egyebek közt a magyarban (*adat* 'Angabe, Beleg', *faluban* 'in dem Dorf', *tüzel* 'heizen, feuern', *ökör* 'Ochs') és a finnben (*kala* 'Fisch', *kylässä* 'in dem Dorf', *soutaa* 'evez'). A „palatoveláris" terminus némileg megtévesztő, mivel voltaképpen nem a palatális és a veláris magánhangzók állnak egymással harmóniában, hanem éppen ellenkezőleg ezek egymást kizáró oppozíciós viszonyban vannak egymással. Az ugyancsak használatos palatális harmónia (Palatalharmonie) szakkifejezés még kevésbé alkalmas, mivel ez a jelenségnek csupán egyik oldalát nevezi meg. Ezért jobbnak, egyértelműbbnek tartom a fenti hangtani jelenség megnevezésére a vertikális magánhangzó-harmónia terminust. Ilyen meggondolások alapján használtam ezt a szakkifejezést korábban is dolgozatomban (NyK 70 : 42, ALH 41: 138).

A horizontális magánhangzó-harmónia (horizontale Vokalharmonie) a magánhangzók nyílásfok szerinti egyezését, illeszkedését jelenti (l. NyK 70: 42, ALH 41: 138), vagyis azt, hogy egy adott nyelv szavaiban — függetlenül a magánhangzók palatális vagy veláris képzésétől — azonos, illetőleg közeli nyílásfokú (a nyelv horizontális helyzetén avagy mozgásán alapuló, vö. E. SIEVERS, Grundzüge der Phonetik. 4. Auflage. §§ 239-240) magánhangzók lehetnek. A horizontális magánhangzó-harmónia bizonyos fokig rokon jelenség az *umlaut*tal vagy másképpen: a *metafónia*val. Tehát: az egymással kapcsolódó magánhangzók vízszintes (horizontális) síkban helyezkednek el. Vegyünk egy tetszés szerinti nyelvet, amelynek a magánhangzó-rendszere a következő hat fonémából áll:

u	*i*
o	*e*
a	*ä*

Ebben a nyelvben a horizontális magánhangzó-harmónia érvényesülése folytán a következő magánhangzó-kombinációk lehetségesek: *i-u* (*u-i*), *e-o* (*o-e*), *ä-a* (*a-ä*); továbbá: *i-e* (*e-i*), *i-o* (*o-i*), *e-u* (*u-*), *i-i*, *u-u* stb. Nem lehetséges kombinációk: *i-ä* (*ä-i*), *i-a* (*a-i*), *ä-u* (*u-ä*). E fiktív magánhangzó-rendszer a lehetséges kombinációkkal együtt, azt hiszem, szemléletesen illusztrálja a horizontális magánhangzó-harmónia lényegét.

Ilyen típusú, illetőleg megközelítően ilyen típusú magánhangzó-harmónia van az általam idézett nyelvekben (NyK 70: 42, UAJb 41: 138).[1]

Például a korjákban (Sztyebnyickij: JPNSz. 3: 56—7) a horizontális magánhangzó-harmónia két oppozíciós sorra különíti el a magánhangzókat:

1. sor:	*i*	*e*	*u*
2. sor:	*e*	*a*	*o*
Neutrális fonémák:		*ъ*	*ə*

Egy adott szóban vagy csak az 1. vagy csak a 2. sor magánhangzói fordulhatnak elő. Kivételt képeznek a neutrális magánhangzók (*ъ*, *ə*), ezek mind az 1. mind a 2. sorban elhelyezkedő magánhangzókkal kapcsolódhatnak. A szóképzés és a szóragozás során a szuffixális elem magánhangzójának a hatására az 1. és a 2. sor magánhangzói egymással váltakoznak. Például: *milut* 'nyúl' ~ *melotajtъŋ* 'nyúlhoz, nyúlnak' (*-jtъŋ* dativusrag), *iwnin* 'mondta neki' ~ *ewŋъvoj* 'beszélt' (*-ŋъvo*, *-ŋvo* durativ igeképző) *quti* 'felállt' ~ *mьtъlqolla* 'felálltunk' (a tő *qut/lqut*, a *mьt* többesszám 1. személyének a praefixuma, a *la* többesjel igei alakokban).

A horizontális magánhangzó-harmónia hasonló képet mutat a kamcsadálban is (Sztyebnyickij: i. m. 88—9). Itt a következő váltakozások lehetségesek: $i^e \sim æ$, $i \sim e$, a, $e \sim a$, $u \sim o$, $ü \sim ö$. Neutrális fonémák az *ъ* és *ə* (olykor az *e* és *a* is). Például: *kistenk* 'házban' ~ *kestank* 'házhoz' (*kist* 'ház'), *sünk* 'erdőben' ~ *sönk* 'erdőhöz' (*sün* 'erdő'), *txiink* 'náluk' ~ *txaanke* 'hozzájuk' (*itx* 'ők'), *kiexenk* 'folyóban' ~ *kœxank* 'folyóhoz' (*kiex* 'folyó').

2. 1968-ban jelent meg „A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez" című dolgozatom (NyK 70: 35—45); német nyelvű változata („Neue Aspekte zur permischen Vokalforschung") 1969-ben látott napvilágot (UAJb. 41:130—141). Ebben a munkámban a horizontális magánhangzó-harmóniát magyarázó elvként alkalmaztam az őspermi magánhangzórendszerben végbement egyes hangváltozások tisztázására. Abból indultam ki, hogy bizonyos hangváltozások (zártabbá és nyíltabbá válás) kiváltó oka az őspermiben létrejött horizontális magánhangzó-harmónia lehetett. A horizontális magánhangzó-harmóniának a finnugor vokalizmuskutatásban való további eredményes alkalmazhatóságáról pozitív értékelést adott Décsy az UAJb. ugyanezen számában (205. l.). Az azóta eltelt időben valóban más kutatók is alkalmazták a horizontális magánhangzó-harmóniát mint magyarázó elvet saját kutatásaikban (l. Honti: NyK 75: 301—318; Korenchy É.: NyK 76: 37—75; Molnár: uo. 77—118).

Mindezek után csodálkozással, sőt érthető meghökkenéssel olvastam E. Itkonen „Diskussion — Nachträgliche Bemerkungen" című vitasorozatának harmadik részét: Horizontale und vertikale Vokalharmonie (FUF 41: 358—70), melynek első felében a szerző azt rója fel, hogy én a *vertikális* és *horizontális* terminusokat összekeverem, helytelenül, éppen fordított értelemben használom. A továbbiakban azt kutatja, hogy tulajdonképpen ki is alkalmazta elsőnek a horizontális magánhangzó-harmóniát, illetőleg hogy ki indította el a téves terminológiai láncreakciót az említett magyar kutatók vokalizmussal

[1] Az ott felsoroltakhoz hozzáteszem, hogy nyílásfok szerinti (tehát horizontális) magánhangzó-harmónia van az afrikai tangale nyelvben is (l. Jungraithmayr: Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft 10 (1957): 144—52).

foglalkozó írásaiban. Megállapítja, hogy a sajátos láncreakciót GULYA „figyelmetlensége" váltotta ki (l. NyIOK 23: 151, CSIFU 149), mivel hogy cikkemben (NyK 70: 42 jegyz., UAJb. 41: 138 jegyz.) én is és HONTI is (NyK 75: 311) megemlítjük, hogy ezt a terminust — az osztják ablaut-változások magyarázatánál rövid utalás formájában — előttünk már GULYA használta. De vajon valóban téves terminológiai láncreakcióról van szó? És a felsorolt kutatók közül erre senki sem jött volna rá?!

E. ITKONEN vitacikkéből az derül ki, hogy ő egészen mást ért vertikális, illetőleg horizontális magánhangzó-harmónián, mint mind azok a kutatók, akik ezeket a terminusokat alkalmazták. A félreértés, illetőleg a terminológiai különbség azon alapul, hogy E. ITKONEN a szinkrón és diakrón szempontokat felcserélte. A magánhangzó-harmónia — akár vertikális, akár horizontális — szinkrón nyelvi állapotot tükröz, deszkriptív fonológiai kategória. Amikor E. ITKONEN az általam horizontális magánhangzó-harmóniának nevezett jelenséget vertikálisnak nevezi, akkor tulajdonképpen összetéveszti a horizontális magánhangzó-harmóniát (mint szinkrón kategóriát) az általa előidézett vertikális irányú (diakrón) nyelvi mozgásokkal (a zártabbá, illetőleg nyíltabbá válással). Az őspermi magánhangzó-rendszerben lejátszódott zártabbá, illetőleg nyíltabbá válási folyamatok tehát a horizontális magánhangzó-harmónia minél teljesebb érvényesülése érdekében megindult vertikális irányú mozgásokkal függenek össze. A megváltozott magánhangzók egymáshoz való viszonyát, persze már a horizontális magánhangzó-harmónia szinkrón törvényszerűségei határozták meg. — Ezzel szemben a horizontális síkban történő nyelvi mozgás (asszimilációs hangváltozatás) a vertikális (palatoveláris) magánhangzó-harmónia érvényesülése irányában hat. Ez a jelenség jól megfigyelhető például a magyar nyelv szláv, német stb. jövevényszavain (pl. ómagyar *miloszt* > mai m. *malaszt* 'Gottesgnade' < szláv *milost*, m. *gabona* 'Getreide' < szláv *gobino*, m. *tonna* < ném. *Tonne*), olykor eredeti szavain is (pl. *kígyó*, N. *kijó* > N. *kijő* 'Schlange').

Láthatjuk, hogy a horizontális magánhangzó-harmónia terminus használatában nálam és másoknál nem sajátos terminológiai láncreakcióról van szó, hanem arról, hogy E. ITKONEN félreértette e jelenség lényegét, felcserélve egymással a horizontális magánhangzó-harmóniát és az általa előidézett vertikális irányú diakrón nyelvmozgásokat.[2] A továbbiakban (363—5) arról ír, hogy tulajdonképpen ki alkalmazta elsőként a horizontális magánhangzó-harmóniát — E. ITKONEN szakkifejezésével élve a regresszív vertikális magánhangzó-harmóniát (die regressive vertikale Vokalharmonie) — mint magyarázó elvet a finnugrisztikában: GULYA vagy RÉDEI. Megállapítja, hogy egyikük sem. Az első kutató, aki a második szótag hatását az első szótagra észrevette, A. GENETZ volt, s így ő volt az, aki — szerinte — a horizontális magánhangzó-harmónia (E. ITKONENnél: regresszív vertikális magánhangzó-harmónia) tendenciáját elsőként észrevehette volna. (Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaksi- ja useampitavuisissa sanoissa 1896). Valóban, egyes, GENETZ által tárgyalt lapp hangváltozások ($o > o_a >$ *oa: oakse* < **oksa*) a horizontális magánhangzó-harmónia esetei közé sorol-

[2] Úgy vélem, hogy E. ITKONEN eltérő felfogása abból is adódik, hogy ő a horizontális és vertikális kifejezéseket nem a magánhangzó-harmóniára, hanem a magánhangzó-oppozíciókra alkalmazza: „Nach der horizontalen Zungenstellung teilt man die Vokale ein in vordere, mittlere und hintere"; „Die vertikale Zungenstellung wiederum bestimmt die Größe des Öffnungsgrades" (359. l.).

hatók, de a hangváltozások konstatálása még egyáltalán nem jelenti a jelenség lényegének a felismerését. Ez persze egyáltalán nem csökkenti a kiváló tudós, A. GENETZ úttörő érdemeit a finnugor vokalizmuskutatásban. A 364—5. lapon E. ITKONEN arról értekezik, hogy számos lappológus (ÄIMÄ, COLLINDER, LAGERCRANTZ, E. ITKONEN) észrevette már a második szótag magánhangzója nyílásfokának az alakító szerepét az első szótag vokalizmusában. Maga E. ITKONEN ezt a hangtani jelenséget „Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus" (MSFOu. 79, 1939) című monográfiájában regresszív magánhangzó-harmóniának („regressive Vokalharmonie") nevezi. Hogy a lappra, mint a horizontális magánhangzó-harmónia jelenségének igéretföldjére („das gelobte Land der vertikalen Vokalharmonie", E. ITKONEN: i. h. 365) cikkemben nem utaltam, annak két oka volt: 1. Dolgozatomban mindössze egy lapon tárgyalom — inkább csak problémafelvetés, semmint kifejtés formájában — a horizontális magánhangzó-harmóniát mint olyan magyarázó elvet, amellyel bizonyos őspermi hangváltozásokat (zártabbá és nyíltabbá válás) motiválni lehet. 2. A másik ok az volt, hogy én az említett hangváltozási folyamatokat egyértelműen az őspermi korra feltehető horizontális magánhangzó-harmónia első szótagot formáló szerepével kapcsoltam össze. Erről pedig a finnugor nyelvészeti szakirodalomban nem olvashattam, hiszen a horizontális magánhangzó-harmónia terminus előttem — rövid ?-es utalás formájában — csupán GULYA említett tanulmányában fordul elő: „d) magánhangzó-váltakozás (?=horizontális magánhangzó-harmónia)", „d) Vokalwechsel (?= horizontale Vokalharmonie)" (l. NyIOK 23: 151, CSIFU 149). Az E. ITKONEN és más lappológusok által tárgyalt lapp magánhangzó-változások valóban a horizontális magánhangzó-harmónia hatásával — vagyis ezen magánhangzó-harmónia által irányított regresszív vertikális mozgásokkal — magyarázhatók. Az említett kutatók közül azonban senki sem utalt arra, hogy a kérdéses hangtörténeti jelenség valahogy összefügghet a magánhangzó-harmóniának egy olyan típusával, amely megvan pl. az általam idézett paleoszibériai, afrikai stb. nyelvekben, s amely esetleg meglehetett egyik-másik finnugor nyelv valamelyik korábbi fázisában (pl. az őspermiben és az őslappban) is. Az E. ITKONEN által használt (vertikális) regresszív magánhangzó-harmónia kifejezés félrevezető, ti. az ok és okozat kontaminálásán alapul. Adekvátabb lett volna a (vertikális) regresszív asszimiláció szakkifejezést használni, melynek eredménye — és sok esetben kiváltó oka (1. permi nyelvek) — a horizontális (tehát: azonos nyílásfok szerinti) magánhangzó-harmónia.

E. ITKONEN konkrét kifogásaira (365 kk.) ezúttal nem térek ki. Ma sem tudnék lényegesen mást mondani, mint amit korábbi tanulmányomban kifejtettem. Ma is azt vallom, hogy az őspermi alapnyelvben a második szótag nyílásfokának nagymérvű formáló szerepe volt az első szótag vokalizmusában. Más terminológiával, de lényegében ezt a magyarázó elvet alkalmazta a lappra vonatkozóan E. ITKONEN is. Miért ne volna alkalmazható tehát ez az elv az őspermi alapnyelv vokalizmusára is, amikor a nyelvi tények ezt a magyarázatot szinte önként felkínálják? E. ITKONEN ellenérvei nem meggyőzőek számomra. Annál is inkább nem, mert a horizontális magánhangzó-harmónia hatásának kérdését legutóbb KORENCHY ÉVA (Permi vokalizmusproblémák. NyK 76: 37—75) nagyobb anyag alapján, behatóan — s úgy vélem —, meggyőzően kifejtette. Egyébként KORENCHY É. dolgozatával E. ITKONEN mindössze egy-két elutasító megjegyzés erejéig foglalkozik.

3. Sajnálom, hogy rövid írássommal kénytelen voltam E. ITKONENnal — az iránta érzett tisztelet ellenére — vitába szállni. Remélem, hogy válaszomban sikerült tárgyilagosnak maradnom, s nem bántottam meg őt, akitől munkáin keresztül a finnugor nyelvészetben talán a legtöbbet tanultam. Noha felfogásunk a permi vokalizmus egyes kérdéseiben eltér egymástól, de ez — szerintem — egyáltalán nem baj. Hiszen a tudományos vitáknak egyetlen célja lehet: a tudományos igazság minél teljesebb megismerése.

RÉDEI KÁROLY

TARTALOM

Köpeczi Béla: Megnyitó 313
Hajdú Péter: Eredmények — feladatok 317
Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről 327
Hozzászólások:
Hadrovics László 345
Herman József 347
Papp László 351
Manherz Károly 353

Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban 359
Hozzászólások:
Balázs János 383
Papp Ferenc 386
Bakos Ferenc 389
Kelemen János 391
Altrichter Ferenc 395
Szépe György: Az alkalmazott nyelvészet néhány kérdése 403
Hozzászólások:
Deme László 416
Kelemen József 419
Temesi Mihály 437

Summaries 443

SZEMLE

Radics Katalin: Újabb irányzatok a generatív grammatikában 445
Rédei Károly: A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról 480

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. VII. 31. — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív

75.2139 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), – – – ritkított (értelmi kiemelésre), ═══ félkövér (alcímek betűtípusaként), ≈≈≈ kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötetszám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.

Ára: 24,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

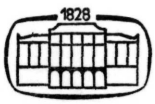

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST